

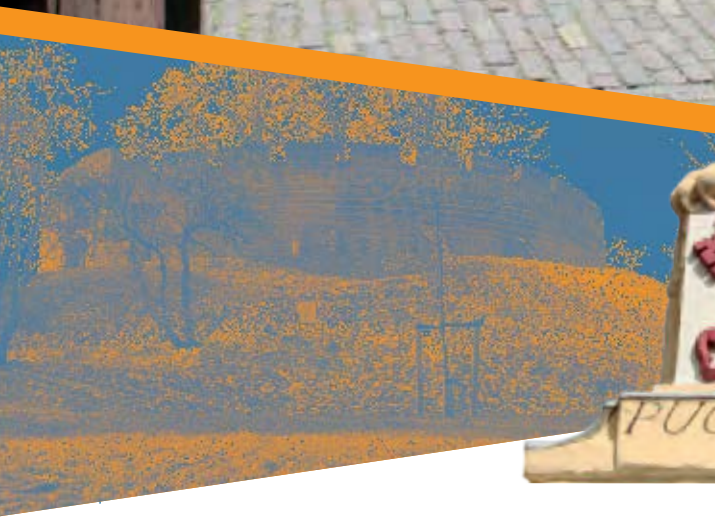
JAARVERSLAG

Team Monumenten & Archeologie

2010

MEI 2011

Inleiding

Bijna driekwart van de Leidenaren heeft belangstelling voor de stadsgeschiedenis, zo blijkt uit de Stadsenquête Leiden 2010. Voor de medewerkers van Monumenten & Archeologie is dit een extra motivatie om de informatie over het cultureel erfgoed van de stad met u te delen in dit tweede jaarverslag.

In de stad van ontdekkingen komen onze adviseurs, archeologen, bouw- en architectuurhistorici van alles tegen: mysterieuze nummers in de Groenordhallen; een onverwachte middeleeuwse gast in het Aalmarktgebied; een unieke vondst in de bodem van park Cronesteyn; en nog veel meer. Lees en geniet mee met onze erfgoedspecialisten.

Maar er is meer. In 2010 is de Burcht gerestaureerd. Na een intensieve restauratie werd de – op dat moment prachtig besneeuwde - Burcht in december onder grote belangstelling (en met kanonschoten) teruggegeven aan de stad. Niet ver daarvandaan heropende het Archeologisch Centrum haar deuren in het gerestaureerde Weeshuis aan de Hooglandse kerkgracht. Sinds de opening van de publieksruimte in juni 2010 vonden al meer dan 5000 bezoekers de weg naar de vaste presentatie van Monumenten & Archeologie Leiden. Geen gering aantal! De maquette van historisch Leiden in de tentoonstelling leverde stof tot discussie op. Onder leiding van de burgemeester en de wethouder van cultureel erfgoed bogen Leidse historici en erfgoedspecialisten zich over de oude stad. In het artikel kunt u lezen hoe de stadsgeschiedenis steeds opnieuw geschreven wordt.

De moderne erfgoedzorg is volop in beweging. Erfgoed en ruimte gaan steeds meer hand in hand. Zo inspireert het aanwezige erfgoed de ruimtelijke ontwikkeling in het Aalmarktgebied en biedt dit binnenstadsproject tegelijkertijd een unieke gelegenheid tot nader onderzoek. De historische analyses van de openbare ruimte in de beschermde stadsgezichten inspireren de beleidskaders voor de openbare ruimte. De publicatie Leiden in de etalage uit de reeks Bodemschatten en Bouwgeheimen voert de lezer mee langs de geschiedenis van de winkelarchitectuur.

De Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld doet dat in de praktijk: deze regeling inspireert veel eigenaren tot een reconstructie / restauratie van de – vaak verborgen – historische winkelpui. Zo wordt winkelen in de Leidse binnenstad steeds aangenamer.

Door de Modernisering van Monumentenzorg en de invoering in 2010 van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) met de daarbij behorende omgevingsvergunning, veranderde de rol van Monumenten & Archeologie. Zij verleent niet meer zelf de vergunning voor erfgoedzaken, maar levert kennis en advies. Sinds 1 januari 2011 is Monumenten & Archeologie dan ook als organisatieonderdeel toegevoegd aan het Regionaal Archief Leiden. Een inspirerende samenvoeging want beide houden zich bezig met het archief van Leiden en omstreken: het papieren en het fysieke archief. De samenwerking zal in de komende jaren steeds meer vorm krijgen.

In 2011 vieren we samen met stadspartners Leiden 50 jaar monumentenstad. Wij verheugen ons op een inspirerend erfgoedjaar. 'Volgend jaar is er weer veel te vertellen'; aldus te lezen in het (allereerste) jaarverslag van vorig jaar. Wij durven deze voorspelling in dit tweede jaarverslag opnieuw te doen. Tot volgend jaar! U kunt onze werkzaamheden in de tussentijd ook volgen op de in 2010 gelanceerde site www.erfgoedleiden.nl.

Martijn Andela

Hoofd Monumenten & Archeologie

Inhoudsopgave Jaarverslag Team Monumenten & Archeologie 2010

Inleiding		
Inhoud		
Missie Team Monumenten & Archeologie + Samenstelling	6	
Chrystel Brandenburgh en Edwin van Orsel, De vroegste stadsgeschiedenis van Leiden – stof tot discussie	8	
Korte berichten I	13	
Van verwachting naar waarden		
Archeologisch Centrum heropend in het voormalige weeshuis		
'De smaak van de 19de eeuw': de Leidse Open Monumentendagen in 2010		
Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)		
Wederopbouw aan het Stationsplein		
Beter deponeren archeologische vondsten		
Monumenten & Archeologie in het <i>Programma Binnenstad</i>		
Rust in het Leidse straatbeeld		
Kinderen en erfgoed		
Leiden, land en water		
Leo Gräper, Tegels met een verhaal in de Bonte Koe	22	
Edwin Orsel en Chrystel Brandenburgh, Het Aalmarktproject, archeologisch en bouw-historisch onderzoek in de wieg van de stad	28	
Korte berichten II		34
Restauratie interieur stadhuis bijna voltooid		
Aap aan het plafond		
Mysterieuze nummers		
Proefsleuf in de polder		
Palladio in de schoorsteen		
Resten van zeldzaam leemstucplafond ontdekt		
Burcht hersteld en heroverd		
Van kasteel tot kantine		
Zeezand in Cronesteyn		
Een onverwachte gast, de ontdekking van een middeleeuwse gevel van het Catharinagasthuis		
Kengetallen van het Team Monumenten & Archeologie in 2010		42
Esther Starkenburg, Stedelijk gas en elektriciteit aan de Maresingel en Hooigracht		46
Publicaties		51
Jaarverslag 2010 Monumentenselectiecommissie Leiden		54
Colofon		

Missie Team Monumenten & Archeologie

Het Team Monumenten & Archeologie deelt, verzamelt en beheert kennis over de geschiedenis van het menselijk handelen in de Leidse regio en zijn weerslag op de ruimtelijke omgeving. Het zet zich in voor een duurzame en vanzelfsprekende inpassing van dit culturele erfgoed in nieuwe ontwikkelingen, vanuit de overtuiging dat erfgoed vandaag de dag bestaansrecht heeft en in belangrijke mate bijdraagt aan de kwaliteit en identiteit van onze

leefomgeving. Als deskundig kenniscentrum adviseert en informeert M&A belanghebbenden en belangstellenden, bestuurders en ambtenaren over de historische waarde van beschermde en onbeschermde elementen, objecten, en structuren; boven en onder de grond. Met een professionele en communicatieve benadering streven de medewerkers naar de optimale benutting en beleving van het erfgoed in een dynamische, randstedelijke omgeving.

Samenstelling Team Monumenten & Archeologie

Hoofd

dhr. drs. ing. M.D.R. Andela

Senior adviseurs archeologie

mw. drs. C.R. Brandenburg

dhr. drs. J.W.M. Oudhof

Adviseur archeologie

mw. drs. M. Rietkerk

Senior adviseur ruimtelijke ontwikkeling

dhr. drs. M.J. Burger

Adviseur ruimtelijke ontwikkeling

mw. drs. M. Taverne

Adviseurs verbouwing en restauratie

dhr. L.A. Gräper

dhr. ing. R.A. Slotema

dhr. W. de Wolf

Projectcoördinator historische kleuren en winkelpuien

dhr. W. de Wolf

Coördinator Open Monumentendagen

mw. drs. M.F. Roscher

Medewerker registratie

mw. drs. F.H. van Zaanen Durand

Secretariaat Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit en Monumentenselectiecommissie

dhr. drs. H. Buis

dhr. ing. H.J. van Velzen (tijdelijke vervanger H. Buis)

dhr. W. le Noble

dhr. drs. A.J. Postma

Veldarcheoloog

mw. drs. B.M. Gumbert

Architectuurhistoricus

mw. drs. E. Starkenburg

Bouwhistorici

dhr. ir. ing. E.D. Orsel

dhr. ing. J.W. van Rooden

Projectmedewerker

mw. N. Antriti

Administratief medewerker

dhr. J.J. Onderwater

Beheerder archeologisch depot

mw. A.H. Grimme

Suppoost tentoonstelling archeologisch centrum

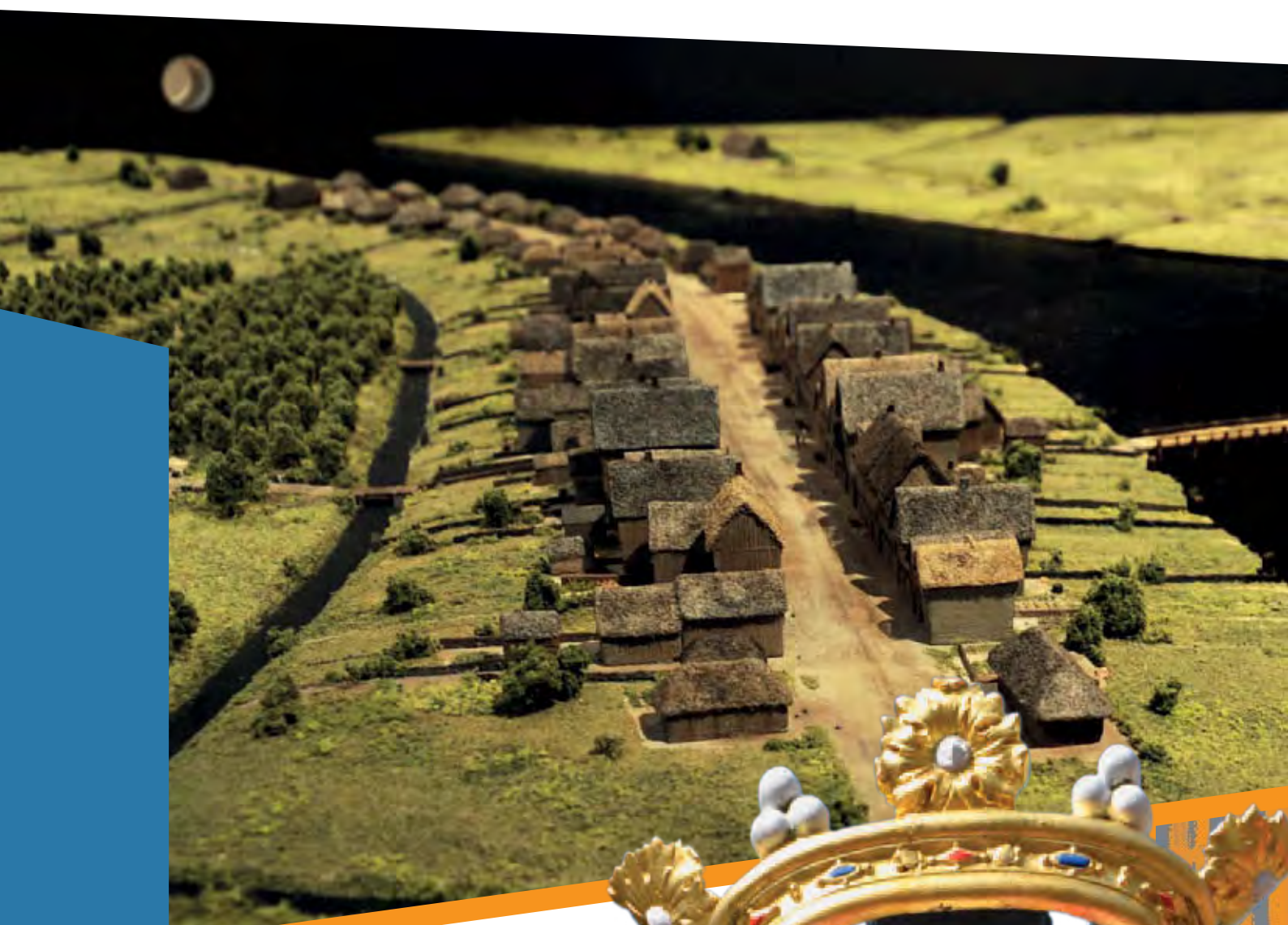
dhr. M.C. Blok

dhr. R. Aalbersberg

Beleidsmedewerkers Monumenten & Archeologie (Team Stadsruimte)

mw. drs. E. Steneker

mw. drs. C.J.P. Gerritsma

DE VROEGSTE STADSGESCHIEDENIS VAN LEIDEN – STOF TOT DISCUSSIE

De vroegste stadsgeschiedenis van Leiden – stof tot discussie

Belangrijke blikvanger in de nieuwe expositieruimte van het Archeologisch Centrum is een maquette van Leiden. Deze toont een klein stadje langs de Breestraat, rond het jaar 1200 na Chr. De totstandkoming van de maquette bleek een interessant project en heeft het afgelopen jaar een vruchtbare discussie opgeleverd.

Het dwingend karakter van een maquette

Over de geschiedenis van Leiden is al veel geschreven. Toen Monumenten & Archeologie in 2009 het plan opvatte een maquette te maken zijn eerst alle publicaties, feiten en theorieën over de ontstaansgeschiedenis van Leiden bij elkaar gebracht. Al snel bleek hoezeer de productie van een maquette een dwingend proces is. Bij het schrijven van een publicatie is het mogelijk om onzekerheden achterwege of in het midden te laten. In een maquette is alles zichtbaar en hierdoor moeten ook zaken in beeld gebracht worden die eigenlijk onbekend zijn. Het ontstaansproces ervan maakte zo pijnlijk duidelijk wat de gaten in onze kennis zijn over deze periode. Er moesten daarom beredeneerde keuzes gemaakt worden, bijvoorbeeld over de ligging van wegen en water, de dichtheid van de bebouwing enzovoorts. Elke keuze is uitgebreid bediscussieerd door historicus Ed van der Vlist, stadsbouwhistoricus Edwin Orsel en de auteur.

Nieuwe gegevens

Gelukkig beschikte Monumenten & Archeologie ook over recente onderzoeksgegevens die een nieuw licht werpen op de periode die de maquette toont. Allereerst heeft hernieuwd bouwhistorisch onderzoek gecombineerd met bronnenonderzoek duidelijk gemaakt dat het grafelijke hof al rond 1200 bestond. De bakstenen toren van het hof is namelijk tussen 1183 en 1199 gebouwd. Verder is uit bouwhistorisch onderzoek in het Aalmarktgebied de middeleeuwse oorsprong van de huidige parcellering gebleken. Over dit onderwerp is elders in het jaarverslag een artikel opgenomen met de titel *Het Aalmarktproject, archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de wieg van*

de stad. Om die reden is ervoor gekozen om de huidige perceelsscheidingen over te nemen op de maquette. Opdelingen van een latere datum zijn hierbij achterwege gelaten. Vervolgens heeft archeologisch onderzoek aan de Aalmarkt aangetoond dat vlak na het jaar 1200 gestart was met het planmatig en op grote schaal aanplempen van de Rijnsoever. Blijkbaar bestond op dat moment behoefte aan het vergroten van de stad. Een vrijwel volgebouwde Breestraat moet de oorzaak van dit ruimtegebrek zijn geweest. Uitbreiden van de stad richting de Pieterskerk kon echter niet, dit betrof immers grafelijk gebied. Daarom was groei van de stad richting de Rijn onvermijdelijk, wat door grootschalige aanplempingen plaats had. Ten slotte is de datering van aardewerk, in 1986 gevonden in de Breestraat, opnieuw tegen het licht gehouden. Het leidde tot het opmerkelijke inzicht dat deze straat in opzet even breed was als tegenwoordig. Tussen 1175 en 1250 is de Breestraat in korte tijd tweeënhalve tot drie meter opgehoogd tot de huidige hoogte. Daarmee bleek het aanvankelijke idee dat de straat oorspronkelijk smaller was onjuist. Op de maquette is de Breestraat weergegeven met een al grotendeels aaneengesloten bebouwing. Langs de randen heeft de straat nog een dorps karakter, maar de kern is al helemaal verstedelijkt met de voor die periode gebruikelijke variatie aan houten huizen.

Discussie

Op 15 oktober kwam een groep Leidse historici bijeen in het Archeologisch Centrum om van gedachten te wisselen over de maquette en de vroegste ontwikkeling van Leiden. Bij de aanwezigheid bestond al geruime tijd behoefte tot het

In de pauze werd de discussie door M&A voorbereid. Van links naar rechts: Chrystel Brandenburgh, Henri Lenferink, Edwin Orsel en Matthijs Burger.

bespreken van de vele publicaties over deze periode uit de Leidse geschiedenis. Zowel de nieuwe onderzoeksgegevens als genomen keuzes bij de totstandkoming van de maquette maakte deze wens bij alle betrokkenen des te sterker. De deelnemende historici reageerden na een presentatie over de maquette dat deze niet zonder fouten is. De opmerking "Het blijft een mooie maquette, maar hij deugt van geen kanten..." werd met hilariteit ontvangen en direct ook weer tegengesproken. Geconstateerd moest worden dat over deze vroege periode uit de stadsgeschiedenis nog altijd weinig bekend is. Het blijkt daarom moeilijk om harde uitspraken te doen over het ontstaan van de stad en de groei die hierop volgde. De discussie spitste zich vervolgens onder leiding van burgemeester Henri Lenferink en wethouder Jan-Jaap de Haan toe op een aantal hoofdthema's, waaronder het grafelijk hof, wateroverlast en ontginningen.

Het grafelijk hof

Het grafelijk hof ontstond rond 1200 ten zuiden van de Breestraat. De vraag is waarom dit juist op deze plek plaatshad en niet elders? De discussie hierover werd aan de hand van twee deelvragen gevoerd. Beschikte de graaf al over bezittingen in het gebied en welke relatie bestond er tussen het grafelijk hof en de Burcht? Een voor de hand liggende verklaring voor de locatie kan zijn dat ter plaatse

van het grafelijk hof al een oude boerderij stond die grafelijk eigendom was. Het hof ligt op een natuurlijke hoogte, wat voor een boerenbedrijf gunstig was. Dit betekent dat er oudere sporen in de grond moeten zitten. Het is echter ook mogelijk dat het hof aan het einde van de twaalfde eeuw in een leeg gebied gesticht werd. Vanuit het hof moeten dan de ontginningen in de omgeving zijn gecoördineerd. Als laatste bestaat de mogelijkheid dat het grafelijk hof een voorganger had op een andere plaats in de stad. De Burcht zou deze voorganger kunnen zijn.

Vanaf 1200 staan er twee kastelen in de stad: de Burcht op het Waardeiland en het Gravensteen in het grafelijke hof. Speelde de relatie tussen die twee kastelen een rol in de stichting van het grafelijk hof? Ook op deze vraag zijn meerdere antwoorden mogelijk. Als de Burcht de voorloper is van het grafelijk hof, kan het hof rond 1200 verplaatst zijn. Dit om dichterbij de stad te zijn en de nog te ontginnen gebieden. Het is echter ook mogelijk dat de Burcht rond 1200 in handen van iemand anders was. De graaf moest in dat geval voor een andere plaats kiezen bij de stichting van zijn hof.

De stadsontwikkeling in relatie tot vernatting

Het tweede discussiepunt betrof de groei van de stad in relatie tot de toenemende wateroverlast in de regio. Op

Het Gravensteen, de bakstenen toren van het grafelijk hof, is nog steeds een belangrijk gebouw in Leiden. Dit is vrij uitzonderlijk want elders in Nederland zijn bovengrondse resten van grafelijke hoven vaak niet bewaard gebleven.

Tijdens de discussie bracht iedereen onder leiding van discussieleider Henri Lenferink zijn expertise in. Van links naar rechts, Hans Blom, Rudi van Maanen, Jan Dröge en Menno Dijkstra.

basis van bronnenmateriaal kan worden aangenomen dat er in de twaalfde eeuw al sprake was van een grote nederzetting. Het ligt voor de hand dat deze zich ter plaatse van de huidige panden aan de Breestraat bevond, maar zeker is dat niet. Waar wel zekerheid over bestaat is de verzanding van de Rijn vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw. Dit ging gepaard met een toenemende wateroverlast en veel overstromingen. Tegelijkertijd hadden allerlei activiteiten plaats: de bouw van het Gravensteen, de landaanwinning in de Rijn, de snelle ophoging van de Breestraat en iets later de verbouwing van de Burcht. Dit waren allemaal ingrijpende werkzaamheden voor een stad. Bestond er een samenhang tussen deze ontwikkelingen en de vernatting van het landschap? En waarom investeerde men zo intensief op deze plaats?

Het is aannemelijk dat er al een nederzetting lag ter plaatse van de huidige Breestraat. Een stad op deze plek moet veel last hebben gehad van overstromingen, wat een bescherming tegen het water wenselijk maakte. De planmatige snelle ophoging van de Breestraat kan hier een gevolg van zijn geweest. Dit betekent echter wel dat onder de huizen aan de Breestraat sporen uit de vroege twaalfde eeuw moeten liggen. In de toekomst zal naar deze sporen gezocht moeten worden. Een tweede verklaring mag echter niet ongenoemd blijven. Als er geen sprake blijkt te zijn van oudere bebouwing onder de Breestraat, dan moeten we concluderen dat het oude Leiden waaraan stadsrechten werd verleend op een andere plaats lag. Mogelijk was die stad verlaten als gevolg van overstromingen. En dan zijn de activiteiten aan het einde van de twaalfde eeuw het gevolg van een bewuste stichting van een nieuwe stad door een sterke machthebber.

De ontwikkeling van het landschap en de ontginningen

Het laatste discussieonderwerp ging over het landschap waarin de stad is ontstaan. Al snel werd duidelijk dat over de wording van het landschap meer onbekend dan bekend is. Zo is er behoefte aan inzicht in de ondergrond en het middeleeuwse reliëf van de binnenstad. Ook is meer onderzoek nodig naar de ontginningsgeschiedenis van de regio en de kernen van waaruit de coördinatie plaats had. Liggen de Leidse ontginningskernen, net als in de regio, in de oksel van de Rijn en een zijrivier? En is de monding van de Vliet daar de meest aangewezen plaats voor?

Wordt vervolgd...

Na een lange en intensieve middag mocht het eindresultaat er zijn. We hebben stappen gezet in de richting van een gemeenschappelijke visie op het uiterlijk van Leiden in de beginperiode van de stad. Tijdens de discussie is toegewerkt naar een aantal hypothesen over de vroegste stadsontwikkeling. Deze moeten de komende jaren onderzocht en nader uitgewerkt worden. Het is duidelijk dat meer informatie nodig is over de datering van de diepste bewoningslagen in de stad, zowel onder het grafelijke hof, de Burcht en de Breestraat. Ook is de intentie uitgesproken om gezamenlijk verder te praten over een integraal onderzoeksproject. Hierin moeten niet alleen archeologen, bouwhistorici en historici een rol spelen, maar ook onderzoekers van andere disciplines die zich richten op het landschap en de ontginningsgeschiedenis van de regio.

Bij deze willen wij alle aanwezigen bedanken voor hun bijdrage tijdens de discussie!

KORTE BERICHTEN I

Van verwachting naar waarden

Met de publicatie *Ongekend Leiden, het verleden in kaart* is in 2009 door Monumenten & Archeologie de bouwhistorische verwachtingskaart voor de binnenstad gepresenteerd.

De kaart is belangrijk omdat deze de plekken in beeld brengt waar nog onbeschermd historische structuren aanwezig kunnen zijn. Denk hierbij bijvoorbeeld aan onvermoede middeleeuwse huizen of zeventiende-eeuwse balklagen en stucplafonds. Aan deze kaart ligt een vergelijkend onderzoek ten grondslag tussen hedendaagse kaarten en de kadastrale kaart uit 1850. Uit eerder onderzoek bleek namelijk dat de oude bebouwing vaak nog aanwezig is, indien een perceel op beide kaarten overeenkomt. Grootschalige nieuwbouw vond pas na 1850 plaats, toen ten tijde van de industriële revolutie nieuwe bouwmaterialen ontstonden.

De bouwhistorische verwachtingskaart heeft duidelijk gemaakt dat veel van de historische structuur bewaard is gebleven. Dit betekent dat nog zeer veel historische gebouwen overgeleverd moeten zijn. Sinds de presentatie van de kaart zijn ruim twintig van deze gebouwen, die niet als monument beschermd zijn, bouwhistorisch onderzocht. Ze bleken alle, zonder uitzondering, historische onderdelen te bevatten. Zo is op Haarlemmerstraat 5 een zestiende-eeuws woonhuis met een complete kapconstructie aanwezig, blijkt Haarlemmerstraat 254 een woonhuis van rond 1600 te zijn met een houtskelet en bevindt zich op Oude Varkenmarkt 14 een woonhuis uit de zestiende eeuw met een geschilderd plafond van rond 1900.

Het geschilderde plafond van Oude Varkenmarkt 14.

De zestiende-eeuwse kapconstructie van Haarlemmerstraat 5.

Met de komende wijziging van de monumentenwet, getiteld 'Modernisering Monumentenzorg' (MoMo), is het de bedoeling cultuurhistorische waarden in een vroeg stadium bij planvorming te betrekken. Hiertoe blijkt in historische binnensteden, zoals die van Leiden, de bouwhistorische verwachtingskaart het aangewezen instrument te zijn. De Leidse verwachtingskaart is al gereed en kan overeenstemmend met MoMo in de bestemmingsplannen voor de binnenstad worden geïntegreerd. De kaart biedt zo een betere bescherming voor de niet-beschermd historische gebouwen en structuren en daarmee voor de historische binnenstad als geheel.

Onderzochte panden zonder monumentenstatus, maar met historische onderdelen:

Breestraat	89
Doezastraat	9
Dolhuissteeg	14
Mandenmakersteeg	19
Haarlemmerstraat	5, 7 en 9
Haarlemmerstraat	12
Haarlemmerstraat	23
Haarlemmerstraat	107, 109 en 111
Haarlemmerstraat	254
Haven	1, 3, 5 en 7
Oude Varkenmarkt	10, 12 en 14
Schapensteeg	4
Vliet	31
Vrouwenkerkhof	4 en 6

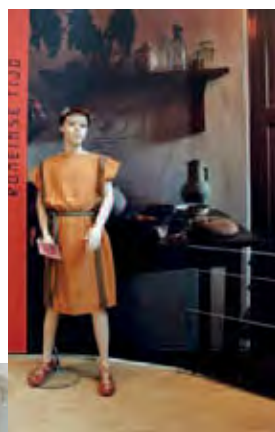
Archeologisch Centrum heropend in het voor- malige weeshuis

In 2010 verhuisde het Archeologisch Centrum naar het voormalige Heilige Geest weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht. Aan deze verhuizing ging een ingrijpende renovatie vooraf.

Het voormalige weeshuis kent een lange bouwgeschiedenis sinds de stichting op die plek in 1583. In de zeventiende eeuw maakte het complex een aanzienlijke groei door. Uit deze periode dateren het poortgebouw en de jongens- en meisjesvleugel. Beide vleugels zijn diezelfde eeuw nog eens vergroot en verhoogd. In 1774 bereikte het complex de huidige omvang met de bouw van de westelijke vleugel. Vanaf de Burcht is deze imposante vleugel goed te zien. Hierin bevinden zich onder andere de fraaie regentessen- en regentenkamer in Lodewijk XVI-stijl. Nadien heeft het weeshuis nog uiteenlopende verbouwingen ondergaan. Zo vond na het vertrek van de wezen in 1961 een herbestemming plaats tot Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie, het latere Naturalis. En het Archeologisch Centrum kreeg tussen 2003 en 2007 tijdelijk onderdak in het Weeshuis. Op initiatief van Stichting Utopa, de nieuwe eigenaar van het complex, had de afgelopen twee jaar een grootschalige verbouwing plaats. Dit met het oog op de

nieuwe functie als Kinderrechtenhuis, een samenwerkingsverband tussen organisaties die zich inzetten voor de rechten van kinderen in de gehele wereld. De renovatie is zeer intensief geweest, mede door de matige staat van onderhoud. De kroon op het werk vormde de restauratie van de regentessen- en regentenkamer. Op feestelijke wijze is het complex op 28 mei 2010 geopend door de voorzitter van de Tweede Kamer, Gerdi Verbeet.

Het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden vestigde zich na de verbouwing opnieuw in een deel van het Weeshuis. Niet alleen bevinden zich hier de werkruimtes en het archeologisch depot voor bodemvondsten. Ook is er een permanente expositie ingericht die de rijke geschiedenis van Leiden toont aan de hand van archeologische en bouwhistorische vondsten en maquettes. Deels is deze tentoonstelling speciaal op kinderen gericht. Sinds de opening brachten al vele duizenden mensen, waaronder schoolklassen, hieraan een bezoek. Deze gratis expositie is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 10:00 tot 17:00 en op zaterdag van 11:00 tot 17:00.

In de tentoonstellingsruimte is een apart gedeelte ingericht voor kinderen. In deze kinderepositie vertellen kinderen uit Leiden over hun leven in de IJzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en de vroege negentiende eeuw. Hier afgebeeld is Cuno, een Romeins jongetje dat in het kampdorp bij castellum Matilo woonde.

De vaste expositie in het Archeologisch Centrum geeft aan de hand van archeologische vondsten, bouwhistorie en diverse maquettes een inkijkje in de rijke geschiedenis van Leiden.

'De smaak van de 19de eeuw': de Leidse Open Monumentendagen in 2010

Foto's: Ien van den Bergh

Elke jaar levert Monumenten & Archeologie een belangrijke bijdrage aan de Leidse Open Monumentendagen in de vorm van een coördinator, ambtelijke ondersteuning en een financiële bijdrage. De coördinator organiseert het evenement in samenwerking met vrijwilligers van de Stichting Open Monumentendagen Leiden.

Proeverij

Uitvindingen als gaslicht, fotografie, telefoon en fiets veranderden het leven in de negentiende eeuw drastisch. Verder werd Nederland die eeuw beter ontsloten door de aanleg van spoorwegen. Stadswallen verdwenen om plaats te maken voor parken en fabrieken. En architecten grepen terug op stijlen uit het verleden en maakten tegelijk gebruik van nieuwe technieken en materialen zoals: gietijzer, staal en gewapend beton.

Tijdens de Leidse Open Monumentendagen 2010 konden bezoekers kennis maken met *De smaak van de 19e eeuw*, een proeverij bestaande uit 32 bijzondere monumenten. Hieronder bevonden zich een voormalige directeurswoning, een gymnastiekschool, een kegelbaan, verschillende

Data	Zaterdag 11 september Zondag 12 september
Thema	<i>De smaak van de 19e eeuw</i>
Aantal locaties	32
Aantal afgelegde bezoeken	ca. 50.000
Aantal door organisatie ingezette vrijwilligers tijdens de Open Monumentendagen (excl. door enkele pandeigenaren zelf ingezette ondersteuning)	220
Oplage programmaboek	12.000
Oplage Kidsgids	4.000

kerkinterieurs en de beroemde Leidse Sterrenwacht. Het programmaboek bevatte veel informatie over de negentiende eeuw in het algemeen en deze monumenten in het bijzonder. Het programma verscheen ook in een verkorte, Engelstalige versie.

Muzikale momenten, kiekjes en een Franse kok

Tijdens de Open Monumentendagen konden niet alleen monumenten bezocht worden. Er vonden ook allerlei

Een dame van stand en haar dienstmeid lieten de negentiende eeuw tot leven komen in Plantsoen 69.

activiteiten plaats, waarbij de negentiende eeuw een rol speelde. Inloopconcerten en het orgelprogramma van de Stichting Orgelstad Leiden zorgden voor muzikale momenten. In de Universiteitsbibliotheek konden geïnteresseerden alles horen over de opkomst van de fotografie en de kiekjes van de Leidse fotograaf Kiek. De negentiende eeuw kwam tot leven bij het Plantsoen in de gedaante van twee dames van stand en hun dienstmeid. En een Franse kok prikkelde de smaakpapillen van bezoekers door hen verschillende negentiende-eeuwse gerechten voor te zetten.

Jeugdprogramma

Jeugdige bezoekers konden de Leidse monumenten bezoeken aan de hand van de speciale Kidsgids. Deze werd onder andere uitgedeeld op de Leidse basisscholen. Het thema kinderarbeid vormde de rode draad bij de jeugdactiviteiten en het jeugdtheater.

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo)

Op 1 oktober 2010 is de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) in werking getreden. De Wabo integreert zo'n 25 vergunningen en ontheffingen van diverse wetten en verordeningen tot één omgevingsvergunning. Deze heeft betrekking op verschillende activiteiten, zoals het bouwen, het milieu, het wijzigen van monumenten, de zogenaamde aanleg van een werk, brandveiligheid, de strijdigheid met het bestemmingsplan en het kappen van bomen. De verschillende wetten en verordeningen zijn aangepast aan de Wabo, waaronder de Woningwet, de Wet ruimtelijke ordening, de Monumentenwet en de Monumentenverordening.

Gevolgen voor monumenten en archeologie

Sinds de invoering van de Wabo is dus voor het wijzigen van een monument een omgevingsvergunning vereist. De Wabo kent hiervoor twee procedures: de reguliere en de uitgebreide procedure. Voor een gemeentelijk monument geldt de reguliere procedure. Dit betekent dat de termijn waarbinnen over de aanvraag beslist moet worden acht weken bedraagt. De termijn kan éénmalig met zes weken worden verlengd. Voor rijksmonumenten geldt de uitgebreide procedure. Deze duurt maximaal 26 weken, met een éénmalige mogelijkheid tot verlenging van zes weken. Naast de activiteit monumenten zal de omgevingsvergunning doorgaans ook voor de activiteit bouwen en

slopen moeten worden aangevraagd. Deze activiteiten zijn immers onlosmakelijk met elkaar verbonden.

In Leiden zijn in de bestemmingsplannen voorschriften voor de bescherming van archeologische waarden opgenomen. Als in het bestemmingsplan bepaald is dat het verstoren van archeologische waarden in de bodem een aanlegvergunning vereist, is sinds de Wabo een omgevingsvergunning voor de activiteit "het uitvoeren van een werk" nodig. Ook deze aanvraag tot een omgevingsvergunning wordt tezamen met andere activiteiten gedaan. In beginsel is de reguliere procedure van toepassing, tenzij voor een andere activiteit de uitgebreide procedure is voorgeschreven.

Voordelen Wabo

Het voordeel van deze wetswijziging is dat voor de verschillende activiteiten slechts één vergunningaanvraag volstaat en dat er maar één vergunningprocedure hoeft te worden doorlopen. De omgevingsvergunning kan via één digitaal loket worden aangevraagd, via de website www.omgevingsloket.nl. Er is ook slechts één bezwaar- c.q. beroeps- en hoger beroepsprocedure mogelijk. Een ander voordeel is dat de voorschriften, die aan de omgevingsvergunning worden verbonden, voor de verschillende activiteiten op elkaar afgestemd moeten worden. De voorschriften kunnen niet tegenstrijdig aan elkaar zijn zoals in het verleden wel kon gebeuren.

Wederopbouw aan het Stationsplein

Op 2 februari 2011 vond de onthulling plaats van de nieuwe naam *Stationsplein 107* op de gevel van het voormalige belastingkantoor. Hiermee was de verhuizing voltooid van ruim 400 gemeentelijke ambtenaren naar hun nieuwe werkplek. Drie jaar eerder kocht de stad Leiden het gebouw van het Rijk, nadat de belastingdienst zijn onderkomen verruilde voor de nieuwbouwtoren Groenord Plaza aan de Willem de Zwijgerlaan.

De bouw tussen 1963 en 1966 van het belastingkantoor aan het Stationsplein maakte deel uit van het *Wederopbouwplan Stationsweg en omgeving* (1946). Dit plan combineerde de wederopbouw van het stationsgebied, dat door een bombardement in 1944 oorlogsschade had opgelopen, en noodzakelijke verbeteringen aan het treinspoor. Het nieuwe kantoor betekende zowel voor de burger als de ambtenaren een enorme verbetering vanwege de moderne behuizing en de concentratie van alle diensten in één gebouw. Tot 1966 waren onderdelen van de belastingdienst namelijk uitgewaaierd over zes locaties in Leiden. Dit maakte de belastingaangifte tot een bewerkelijke taak. Zo moesten de burgers van Leiden en omstreken voor het voldoen van verschillende belastingen steeds op een ander adres in de rij van een loket aansluiten.

Het kantoorgebouw *Stationsplein 107* is een sober en degelijk ontwerp van architectenbureau Jonkman en Van Dorp,

waarmee het de koers van de opdrachtgever volgde, de Rijksgebouwendienst. Er was niettemin ruimte voor een zorgvuldige vormgeving, wat nu bijvoorbeeld nog te zien is aan de bijzondere glas-in-beton wand in het centrale trappenhuis. Het vormt het grootste kunstwerk in de publieke ruimte van Leiden. Het is onzeker hoelang dit gave voorbeeld van wederopbouwarchitectuur de nieuwe functie van gemeentelijke huisvesting zal vervullen. Na het *Wederopbouwplan* uit 1946 is een nieuw plan voor het gebied in ontwikkeling. In de stedenbouwkundige visie die Maxwan architects + urbanists hiervoor uitwerkte is het voormalige belastinggebouw vervangen door nieuwe hoogbouw.

Het kunstwerk van glas-in-beton in het glazen tussenlid van J.M. Meine Jansen.

Beter deponeren archeologische vondsten

Opgravingen bij archeologische werkzaamheden leveren vaak bodemvondsten op. De Monumentenwet verplicht dergelijke vondsten in een depot te bewaren. Hiervoor zijn zowel provinciale als gemeentelijke depots beschikbaar. In de huidige situatie ontbreekt echter de nodige overeenstemming tussen de verschillende depots. Zo bestaan uiteenlopende eisen over hoe het vondstmateriaal met bijbehorende informatie moet worden aangeleverd. Daarbij zijn gegevens niet digitaal uitwisselbaar.

Om aan deze situatie een eind te maken is een commissie ingesteld die tot landelijke afspraken moet komen over het

deponeren. De commissie bestaat uit vertegenwoordigers van de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), bedrijven, universiteiten en provinciale en gemeentelijke depothouders. Monumenten & Archeologie maakt deel uit van deze commissie, alsook van de werkgroep die de voorstellen van de commissie heeft uitgewerkt.

De werkzaamheden van de commissie hebben geresulteerd in een voorstel tot het eenduidig aanleveren van documentatie van vondsten. Dit komt neer op het standaardiseren en daarmee vereenvoudigen van de overdracht van bedrijven naar depots. Kern van het voorstel bestaat uit het toevoegen van een overzicht of 'paklijst' aan de informatie die de depots aangeleverd krijgen. Belangrijk is dat de opgravingsgegevens zelf onaangepast blijven, waardoor geen informatie verloren gaat. Ten behoeve van de 'paklijst' wordt een deel van de informatie omgezet naar een gestandaardiseerd bestand. In dit bestand is zowel de algemene beschrijving van het archeologische project opgenomen, als de beschrijvingen van alle vondsten welke aan het depot worden aangeleverd. Niet alleen is de informatie in dit bestand toereikend om de vondsten en de bijbehorende gegevens voor iedereen te kunnen ontsluiten. Ook bieden gestandaardiseerde beschrijvingen de mogelijkheid om vondsten en gegevens van verschillende locaties te combineren ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek.

Monumenten & Archeologie in het Programma Binnenstad

Het cultureel erfgoed van Leiden is van groot belang voor de kwaliteit van de binnenstad. Zowel bewoners als bezoekers genieten dagelijks van het historische decor en de vele monumenten binnen de singelgrachten. Om de binnenstad ook in de toekomst aantrekkelijk te houden is in het gemeentelijke *Programma Binnenstad* (2009) een aantal doelstellingen verenigd, zoals een betere waardering voor de Leidse binnenstad, meer bezoekers, en een toename van investeringen. Ook Monumenten & Archeologie levert een belangrijke bijdrage aan dit programma.

Zo is in 2010 het Archeologisch Centrum heropend in het gerestaureerde weeshuis, met daarin een bezoekers- en tentoonstellingsruimte. Zie hierover het artikel in dit

jaarverslag, getiteld *Archeologische Centrum heropend in het voormalig weeshuis*. Een andere bijzondere ontmoetingsplek is de nieuwe website van Monumenten & Archeologie, www.erfgoedleiden.nl. Deze website nodigt veel bezoekers thuis al uit Leiden te bezoeken om vervolgens ter plekke de rijke historie zelf te ervaren. In het hart van Leiden is verder de Leidse Burcht gerestaureerd en eind 2010 weer voor het publiek opengesteld. Over deze opening is in dit jaarverslag het artikel *Burcht hersteld en heroverd* opgenomen. Met behulp van de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld worden ten slotte – ook in de komende jaren – veel historische panden opgeknapt. Hierdoor zijn verschillende historische winkelpuien weer zichtbaar voor het publiek.

Ook in 2011 loopt het *Programma Binnenstad* door. In 2011 bestaat de Monumentenwet vijftig jaar; voor de Leidse monumentenzorg, de inwoners en bezoekers van de stad een moment van reflectie en inspiratie. Daarom vinden in 2011 diverse activiteiten plaats onder de titel: Leiden, 50 jaar monumentenstad.

De Lorentzkade met op de achtergrond de Sint Petruskerk, rond 1940 [RAL].

De Hoogstraat gezien vanaf de Visbrug, eind 19e eeuw [RAL].

Rust in het Leidse straatbeeld

Elke inwoner of bezoeker van een stad beleeft deze op een geheel eigen wijze, dat is voor Leiden niet anders. De beleving wordt voor een groot deel bepaald door een aaneenschakeling van dagelijkse activiteiten die zich buitenshuis afspelen, zoals werken, studeren, winkelen en ontspannen. Zodra we de voordeur uitstappen bevinden we ons in de openbare ruimte en begint het doorkruisen van de stad. De inrichting van straten, grachten en pleinen draagt daarom in belangrijke mate bij aan de stedelijke ervaring.

Leiden heeft een prachtige historische binnenstad die volop in de belangstelling staat. Het stadsbestuur heeft met het *Programma Binnenstad* in 2009 vastgelegd hoe de aantrekkelijkheid ervan de komende 25 jaar verhoogd kan worden. Een hoogwaardige openbare ruimte, door betere inrichting en beheer, vormt één van de vier speerpunten. Om de gewenste kwaliteit van de inrichting van de openbare ruimte vast te leggen en concreet te maken is een kadernota in voorbereiding die uitgaat van meer eenheid.

Met het oog op het *Programma Binnenstad* heeft Monumenten & Archeologie onderzoek gedaan naar het vroegere Leidse straatbeeld. Kennis over karakteristieken uit het verleden draagt niet alleen bij aan inzicht in de huidige situatie, maar biedt ook inspiratie voor nieuwe ontwikkelingen. Als basis voor het onderzoek dienden oude foto's, tekeningen en prenten, uit de collecties van het Regionaal Archief Leiden. De resultaten van dit onderzoek zijn verwerkt in twee rapporten. In het rapport *De Leegte ontleed* is de binnenstad behandeld, en in het rapport *Van steen naar groen* staat de Zuidelijke Schil centraal. Beide zijn in te zien op de website www.erfgoed.leiden.nl. Bij het doorbladeren valt op hoe rustig het straatbeeld vroeger was. Groot verschil met nu vormt natuurlijk de afwezigheid van auto's. De conclusie is eveneens dat rust ontstond door een samenhangende inrichting van de straat. Het is deze samenhang en rust uit het verleden die juist zo actueel is, vanwege de gewenste eenheid in het huidige straatbeeld.

Kinderen en erfgoed

Eén van de doelstellingen van Monumenten & Archeologie is het toegankelijk maken van erfgoed voor iedereen. Dat kinderen daarbij speciale aandacht verdienen is in verschillende projecten terug te zien. Zo is in de expositieruimte van het gerestaureerde weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht een deel van de zaal speciaal

voor kinderen ingericht. Zij kunnen hier kennismaken met enkele jonge bewoners uit het Leiden van vroeger, die over hun leven vertellen. Door het maken van allerlei opdrachten kan vervolgens kennis worden opgedaan van de verschillende perioden uit de Leidse geschiedenis. In aansluiting op deze expositie verscheen in 2010 het jeugdboek *Ga je mee naar toen, op tijdreis door Leiden*, bedoeld voor kinderen van 8 tot 12 jaar. Ook hierin wordt vanuit het gezichtspunt van kinderen verteld hoe het was om in Leiden te wonen, vanaf de IJzertijd tot aan de negentiende eeuw. Naast informatie over de geschiedenis van de stad bevat het boek knutseltips, kledingpatronen en recepten om thuis te maken.

Behalve de expositie en het boek houdt Monumenten & Archeologie zich eveneens bezig met educatieve projecten. In het kader van het programma Cultuur en School van

B+C (Bibliotheek plus Centrum voor kunst en cultuur) kunnen scholen een gastles krijgen over archeologie en de geschiedenis van Leiden. In aanvulling hierop is een leskist gemaakt vol praktische opdrachten. Daarnaast levert Monumenten & Archeologie een bijdrage aan een internationaal project rond erfgoededucatie, in samenwerking met het Platform Opleiding, Onderwijs en Organisatie (PLATO) van de Universiteit Leiden en de Lucas van Leydenschool. Dit project wordt gesubsidieerd door de Europese Commissie. Partners uit verschillende landen werken samen om didactisch materiaal te ontwikkelen voor docenten en erfgoedinstellingen. Daarbij staat het aanleren van competenties centraal, zoals vaardigheid in het leren zelf, sociale competenties, gevoel voor initiatief en ondernemerschap en culturele bewustwording en expressie. Erfgoed biedt een rijke context om deze competenties bij kinderen te ontwikkelen.

Leiden, land en water

De Landelijke Archievendag 2010 had als thema land en water. In aansluiting hierop richtte Monumenten & Archeologie een kleine expositie in bij het Regionaal Archief Leiden aan de Boissotkade. De expositie *Leiden, land en water* was te zien van 11 oktober tot en met 15 december 2010.

Water bepaalde de ontwikkeling van Leiden, zo liet de expositie zien. De stad ontstond op een hooggelegen plaats bij een knooppunt van waterwegen, waaruit een belangrijke handelsplaats groeide. Waterlopen kregen een functie op het gebied van transport en verdediging, maar ze waren ook nodig voor de waterhuishouding en ze dienden als riool. Met de groei van de stad kwam een complex en dynamisch waternetwerk tot stand. Terwijl steeds meer grachten gegraven werden wonnen de bewoners langs de oevers van de Rijn nieuw land aan. In de zeventiende eeuw werden veel grachten juist weer gedempt of overkluisd, en in de negentiende en twintigste eeuw verdwenen ook de overkluisde grachten. Dit laatste als gevolg van een nieuw rioolstelsel.

Als verdedigingsgordel of als riool functioneren de grachten inmiddels niet meer. Maar nog steeds spelen ze een grote rol in de waterhuishouding. Verder wordt er gevist, varen er boten en verdwijnt rommel in het water. Nieuw is de recreatieve functie van het water, waarmee Leiden een belangrijke toeristische attractie in handen heeft.

Vondsten gepresenteerd tijdens de tentoonstelling.

Met *Leiden, land en water* is de ontwikkeling van het waternetwerk tot op heden geschetst, en de sporen die dit heeft achtergelaten in de stad. Verder zijn archeologische vondsten getoond die verband houden met het watergebruik en de landwinning uit het verleden. Ook zijn objecten tentoongesteld die gevonden zijn bij de recente baggerwerkzaamheden in de binnenstad.

Foto: Ien van de Bergh

TEGELS MET EEN VERHAAL IN DE BONTE KOE

Actiecommissie Leiden

Leo Gräper

Tegels met een verhaal in de Bonte Koe

Op nummer 13 van de Hooglandsekerk-Choorsteeg, in de schaduw van de Hooglandse kerk, zit al ruim een eeuw café de Bonte Koe. Niets aan de buitenkant van dit café verraadt het bijzondere betegelde interieur waarin grote tableaus zijn verwerkt. Het pand is mede vanwege het interieur in 1986 op de gemeentelijk monumentlijst geplaatst. In het afgelopen jaar onderging het tegelwerk een zeer zorgvuldige restauratie. Het eindresultaat is prachtig, maar ook de samenwerking tussen de betrokken partijen en de kennis die het opleverde maakt dit tot een speciaal project.

De restauratie van de tegels bleek geen eenvoudige klus. Al in 2000 werden de eerste initiatieven hiertoe ondernomen door eigenaar Frans Bik. Met inspanning van de bevriende architect Pieter Sitsen volgde in 2005 een grondige inventarisatie en funderingsonderzoek. Hieruit bleek dat het behalve een ingewikkeld ook een kostbaar project ging worden. Voordat het tegelwerk aan de beurt kon komen moest eerst de verzakking worden aangepakt. Zowel een subsidie van de gemeente als een succesvolle sponsoractie maakten restauratie gelukkig financieel haalbaar. Aan het project verbonden zich maar liefst vier adviserende partijen, Raadgevend Ingenieursbureau Van Dijke, Atelier Amati, KOW Herstructurering, en Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden. In september 2009 startte het funderingsherstel, uitgevoerd door Burgy Bouwbedrijf. Vervolgens begon Henk Nijenhuis van HN Project in 2010 met de langverwachte restauratie van de tegelwanden.

‘Vleeschhouwerij’

In de jaren 1908-1910 was een slager van plan op de Hooglandsekerk-Choorsteeg 13 een ‘vleeschhouwerij’ te vestigen. Voortvarend werd het pand zowel van een nieuwe winkelpui als interieur voorzien. Als slagerij heeft het pand

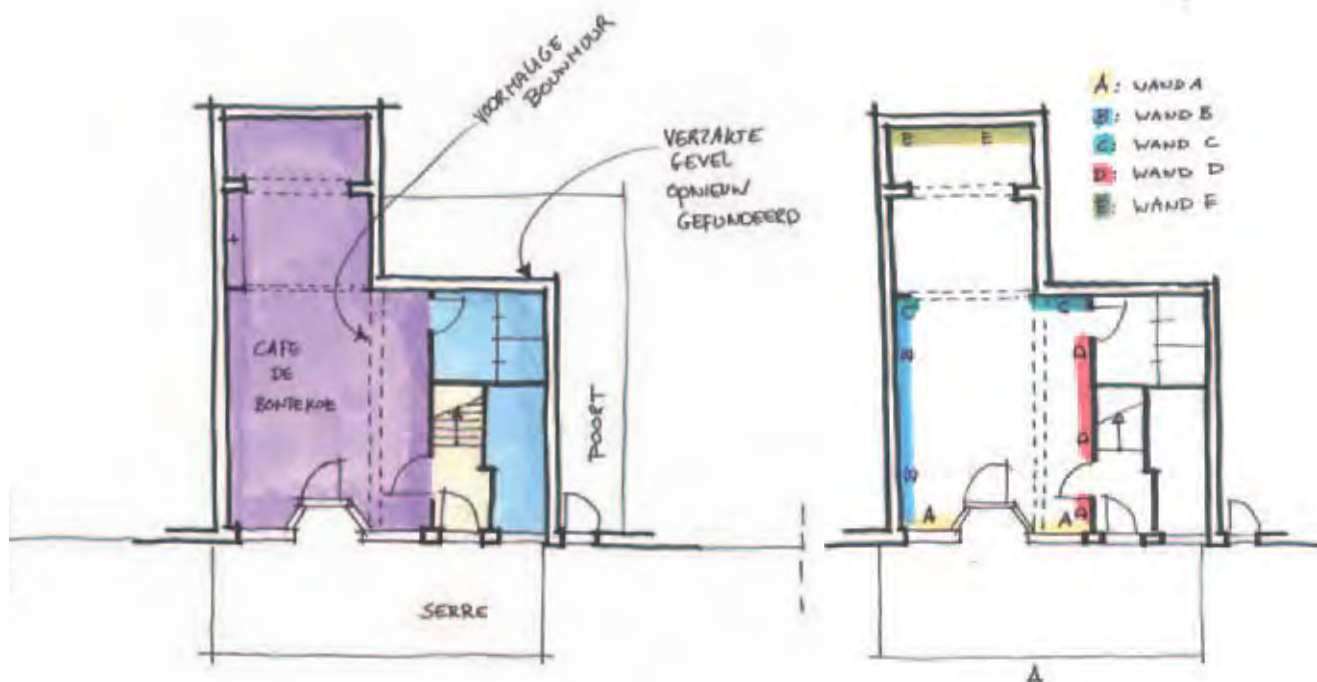
vermoedelijk nooit gefunctioneerd, in maart 1910 werd een deel van de inboedel te koop

aangeboden en op 1 mei van dat jaar opende hier café *In de Bonte Koe*. De betegeling van de slagerij, die op alle wanden van het café prijkt, bleef onaangeroerd. Het tegelwerk is uitgevoerd in Jugendstil en bestaat uit patroon- en plinttegels, buiklijsten en drie centrale tableaus. Op de zijmuren van het voorgedeelte is elk een liggend tableau aangebracht, het wandvullende tableau geheel achterin heeft een afmeting van maar liefst 3,20 x 3,20 meter! Op alle drie zijn koeien afgebeeld, de handelswaar van de slagerij. De zwartbonten en een enkele roodbonte zijn in een geïdealiseerd Hollands polderlandschap geplaatst met torenspitsen en molens. Van de rokende schoorstenen,

Detail wand B. Deze is samengesteld uit een dragende muur, voorzien van een klamp van rode leipannen.

Foto: Henk Nijenhuis

Tekeningen begane grond (Pieter Sitsen).

die de geïndustrialiseerde Hollandse stad rond 1900 kenmerkten, ontbreekt elk spoor. De tegels werden vervaardigd door de Utrechtse Tegelfabriek Holland (1893-1918). Het werkordernummer staat vermeld op de achterzijde van de tegels en dateert uit 1908. Restaurator Henk Nijenhuis schrijft het ontwerp toe aan Hermanus Oostveen, destijds één van de beste decorateurs van de tegelfabriek.

Scheuren, vorst en roest

Restauratie van de tegels was hard nodig vanwege uiteenlopende beschadigingen. Allereerst had een verzakking van het pand tot scheurvorming geleid. Om te achterhalen waaruit de funderingsproblemen bestonden is bouwhistorisch onderzoek verricht. Dit werd bemoeilijkt doordat tijdens de stadhuisbrand in 1929 veel informatie uit de archieven verloren is gegaan. Maar ook andere historische bronnen konden hierop een licht werpen, zoals stadskarten, foto's, adresboeken en kadastrale karten uit het Regionaal Archief Leiden. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat op het perceel tot 1879 twee panden stonden. Het rechterpand was waarschijnlijk slechts één bouwlaag hoog met daarop een kap. Het had een minimale fundering, de muur van 18 cm dik (wand C op de tekening) houdt na ongeveer 30 cm onder de vloer op. Na het verhogen van dit pand rond 1890, zonder aanpassing van de fundering, begon het langzaam te verzakken. Een zwaar beschadigd tableau in het café was hiervan uiteindelijk het resultaat. De schade aan het tegelwerk op de bouwmuur (wand B op de tekening) had een geheel andere oorzaak, inwatering en vorst tastte hier de glazuurlaag aan. Verder leidde het

intensieve gebruik als café op alle wanden tot slijtage en breukvorming. Ten slotte liepen de tegels schade op door roestvorming van de vele aangebrachte ijzeren krammen, spijkers en de ingebouwde ijzeren elektriciteitsleidingen. Deze laatste behoorde tot één van de vroegste elektra installaties van Leiden, mogelijk gemaakt door de opening in 1907 van de stedelijke elektriciteitscentrale aan de Langegracht. Voor de nieuw geplande slagerij was moderne elektrische verlichting als noviteit en uit oogpunt van hygiëne kennelijk aantrekkelijker dan gasverlichting.

De restauratie

Met het uitnemen van loszittende en gebroken tegels nam de restauratie een aanvang. Bij de verzakte muur (wand C op de tekening) moesten echter alle tegels verwijderd worden omdat herstel van de muur en een nieuwe fundering hier nodig was. Alle uitgenomen tegels werden van een code voorzien, dit om ze later op de juiste plek terug te kunnen plaatsen. De volgende stap bestond uit het reinigen van de tegels, zowel de vaste als verwijderde exemplaren. Na een eeuw hadden nicotineaanslag, verf, lijmresten, vet en roet een vuile laag gevormd. En in de loop der jaren was tijdens het schoonmaken ervan dit vuil juist in de tegels gewreven. Met een loog kon de vervuiling van de niet uitgenomen tegels verwijderd worden. De verwijderde tegels werden allereerst ontdaan van mortelresten. Daarna volgde in de werkplaats een chemisch reiniging, onder andere met waterstofperoxide. De reiniging van tegels was een zeer specialistische en arbeidsintensieve klus. Er mocht namelijk geen kleurverschil optreden tussen de verwijderde exemplaren en de tegels die op de muur gereinigd werden.

Na reiniging werden vervolgens gebroken tegels gelijmd, op zo'n manier dat breuken niet of nauwelijks zichtbaar zijn. Tegels met kleine beschadigingen konden ter plekke gerepareerd worden. Bij de herplaatsing volgde aanvulling van ontbrekende of onherstelbare tegels. Hierbij zijn bestaande exemplaren zoveel mogelijk samengevoegd en ontbrekende delen aangevuld met replica's. Door ook de replica's te concentreren is het risico van kleur- en textuurverschillen geminimaliseerd.

Voorafgaand aan het terugplaatsen van de tegels werd het ijzeren leidingwerk van de elektrische installatie uit 1908-1910 eerst nog verwijderd, dit ter voorkoming van nieuwe roestvorming en beschadigingen. Van deze leidingen zijn de uiteinden bij de oorspronkelijke lichtpunten echter gespaard gebleven. Uitgangspunt bij de restauratie vormde namelijk het behoud van de sfeer van het bruine café. Omdat verlichting zo sfeerbepalend is werd besloten de in onbruik geraakte lichtpunten met andere armaturen weer in ere te herstellen.

Replica's

In totaal waren voor deze restauratie 163 replica's nodig. De tegels zelf zijn in Engeland gemaakt, volgens de maat van de bestaande exemplaren in de Bonte Koe van 151 x 151 mm. Vervolgens is in een Duits atelier de glazuurschildering aangebracht op de nog onbeschilderde tegels, ook wel biscuittegels genoemd. Voor het gewenste eindresultaat waren een aantal proeven nodig. Hierbij werd gelet op de

kleur van de patronen, de nauwgezetheid van de voorstellingen, de kleur van de ondergrond en glansgraad van het transparant glazuur. Deze werkwijze leverde een uitstekende gelijkenis met de bestaande tegels op. Bij de groene sjabloontegels is echter wel een verschil zichtbaar tussen de replica's en originelen. Doordat een aantal tegels in 1908 niet warm genoeg gestookt werd, is de transparante glazuurlaag hiervan onvoldoende uitgevloeid. Verschil in textuur tussen de oude en nieuwe tegels blijft daardoor zichtbaar. Wel is het zo dat op de replica's ook na verloop van tijd craquelures verschijnen, waardoor het onderscheid zal vervagen.

Voltooiing

De restauratie van het interieur van de Bonte Koe is in maart 2011 voltooid. Alle betrokken partijen hebben hiermee een geweldige prestatie geleverd. Niet alleen door de vakkundig uitvoering ervan, maar ook doordat de werkzaamheden zijn uitgevoerd zonder sluiting van het café. De gasten hebben hierdoor het werk op de voet kunnen volgen. Een bijzondere toevoeging is een klein tegeltableau. Hierop staan de namen van de sponsors die samen met de financiële inspanning van de gemeente Leiden en de eigenaar van het pand de restauratie mogelijk hebben gemaakt. Met een bezoek aan café de Bonte Koe kunt u het fraaie eindresultaat van de restauratie met eigen ogen zien.

(Met dank aan Pieter Sitsen en Henk Nijenhuis.)

Café de Bonte Koe na de restauratie.

HET AALMARKTPROJECT, ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN DE WIEG VAN DE STAD

Edwin Orsel en Chrystel Brandenburgh

Het Aalmarktproject, archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de wieg van de stad

Met het Aalmarktproject wil de gemeente het gebied tussen Stadsgehoorzaal en Waag doen opleven. Dit door het realiseren van een nieuwe steeg, het renoveren en samenvoegen van bestaande gebouwen en door nieuwbouw. De plannen zijn voor archeologen en bouwhistorici een uitgelezen kans om onderzoek te doen naar de ontwikkeling van één van de oudste gebieden in Leiden.

Het gecombineerde onderzoek naar de woonlagen onder de grond en de bewoningssporen in de gebouwen boven de grond vertelt het verhaal van het leven in dit gebied door de eeuwen heen.

Archeologisch onderzoek

Voorafgaand aan de herbouw van de Aalmarktschool en de bouw van de nieuwe foyer van de Stadsgehoorzaal is op deze locatie intensief opgegraven. In 2010 verscheen hierover de publicatie Leiden – Aalmarktschool.

Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis (Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1). De opgraving reikte tot in de diepste en oudste lagen van de stad en bracht daarmee informatie aan het licht over de vroegste bewoning in het gebied. Vanwege die diepte moest de opgraving binnen damwanden uitgevoerd worden.

Bouwhistorisch onderzoek

Het bouwhistorisch onderzoek richtte zich niet alleen op de Aalmarktschool. Alle gebouwen vanaf de Stadsgehoorzaal tot aan de Mandenmakerssteeg kwamen aan bod.

Voorafgaand aan de opgraving is eerst de oorspronkelijke Aalmarktschool gedocumenteerd. De school bleek uit 1862 te dateren, bij de nieuwbouw ervan was gebruik gemaakt

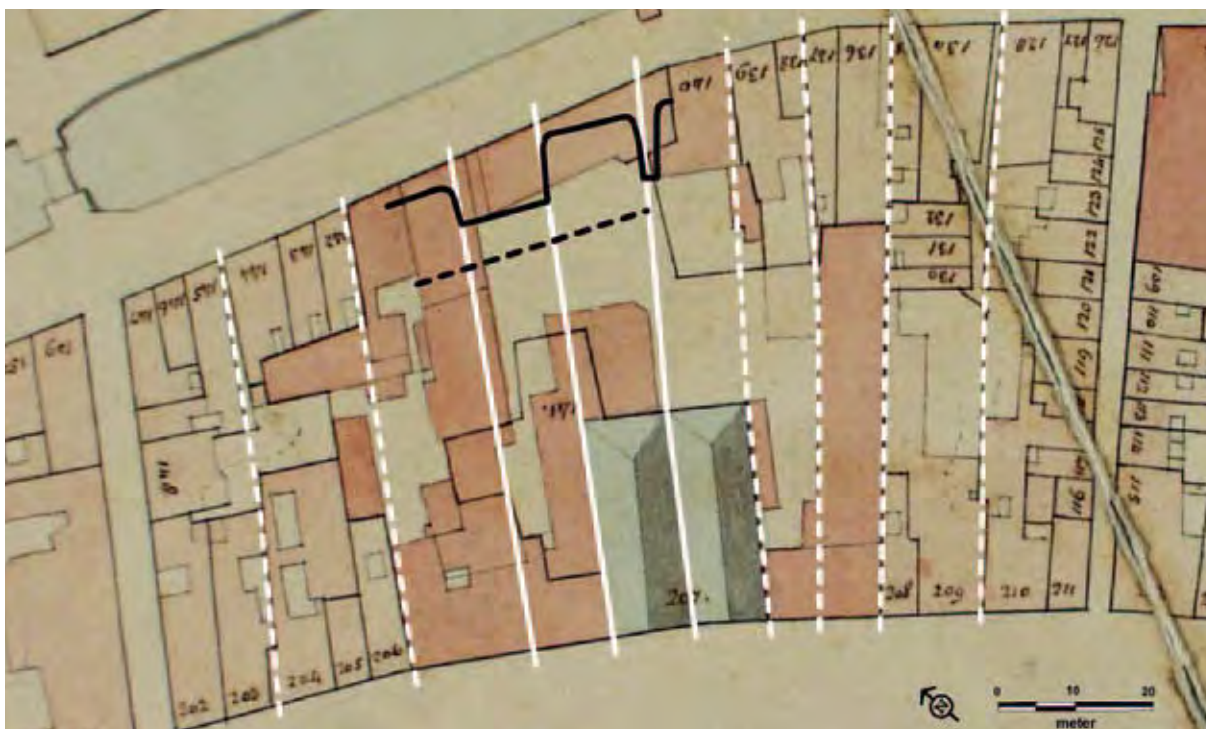
van de bestaande zijgevels van vijftiende-eeuwse gasthuiszalen. In 1874 volgde verhoging van het gebouw en een nieuwe inrichting. De klaslokalen en gangen van toen waren nog goed herkenbaar. Bij het tweede grote project in dit gebied, de sloop van de oude foyer van de Stadsgehoorzaal, kwam de achtergevel van de Waalse kerk in het zicht. Deze kon uitgebreid onderzocht worden. Zie hierover het artikel in dit jaarverslag *Een onverwachte gast, de ontdekking van de middeleeuwse tussengevel van het Catharinagasthuis*. Een ander onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek vormde het waardestellende onderzoek van het bouwblok van de Stadsgehoorzaal tot

Uitsnede uit historische vogelvluchtk kaart (J. Blaeu, 1649).

Luchtfoto Aalmarktgebied 2009.

Deels hypothetische reconstructie van de oorspronkelijke parcellering uit de dertiende eeuw in het gebied tussen de Mandenmakerssteeg en de Vrouwensteeg. In zwart de oeverlijn rond 1200 (gestippeld) en de landhoofden omstreeks 1225-1250.

de Mandenmakerssteeg. Ter inspiratie en beoordeling van het ontwerpproces zijn alle panden bezocht waarbij de bouwhistorische waarden zijn vastgelegd. Door deze bezoeken is de kennis over de historie van de panden en het gebied enorm toegenomen.

Wonen aan de Rijnsoever door de eeuwen heen

Leiden is ontstaan in de middeleeuwen als een stadje langs de Breestraat, een dijkstraat langs de Rijn. Economische voorspoed zorgde in de middeleeuwen voor een ongekende groei tot één van de grootste steden in Holland. Aan het eind van de vijftiende eeuw trad er neergang op, maar na de toestroom van vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden in 1574 ging het weer opwaarts. De overbevolking die hieruit voortvloeide werd opgelost met het volbouwen van de bestaande stad en met drie opeenvolgende grote stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw. Aan het eind van de zeventiende eeuw was het echter gedaan met de bloei en kromp het bevolkingsaantal flink. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw trok de economie weer aan als gevolg van de industrialisatie en nam ook het bevolkingsaantal weer toe. Vanaf 1896 volgde voor het eerst sinds lange tijd weer een stadsuitleg. Deze vormde de aanzet tot een reeks grote stadsuitbreidingen in de twintigste eeuw. Het onderzoek naar het Aalmarktblok maakt duidelijk dat het een afspiegeling is van deze sociaal-historische geschiedenis van Leiden.

Het twaalfde-eeuwse prestedelijke landschap ter plaatse van de Aalmarkt bestond uit een vrij open, buitendijks rivierlandschap met enkele sloten. Rond 1200 werden in een gezamenlijke actie de sloten gedempt, gevolgd door de realisatie van percelen met een vlechtwerkbeschoeiing. De nu opgegraven percelen hadden een breedte van zo'n 11 tot 14 meter. De bebouwing op deze percelen, van hout of vakwerk, zal bij het hogere gedeelte aan de Breestraat hebben gestaan. De percelen werden onafhankelijk van elkaar uitgebouwd met landhoofden in de Rijn. Pas in het derde kwart van de dertiende eeuw werden deze percelen opnieuw collectief vergroot door aanplemping in de Rijn. Tegen het einde van de dertiende eeuw verschenen ook de eerste houten gebouwen op de achterzijde of Rijnzijde van de percelen. Een mogelijke tweedeling in percelen aan de Breestraat en Aalmarkt kan zich toen hebben voorgedaan. Dit is dan tevens het moment waarop de voor Leiden kenmerkende waterstegen aangelegd kunnen zijn. Met deze stegen hielden de afgescheiden (oudere) percelen hun achteruitgang op de Rijnsoever. In het bouwhistorische onderzochte deel zijn drie stegen teruggevonden en deze zijn dus na vele eeuwen nog te herkennen.

Pas aan het einde van de veertiende eeuw verschenen huizen met een stenen fundering en een houten, vakwerk of bakstenen opbouw. Uit het bouwhistorisch onderzoek komen in de huidige stadsplattegrond de oudste grenzen

van langgerekte percelen duidelijk naar voren. In en na de middeleeuwen werden de grote percelen aan de Breestraat soms opgedeeld. Van de kleinere percelen in de Mandenmakerssteeg is echter onduidelijk of het een middeleeuwse splitsing betreft van een groot, diep perceel of dat deze tot de oorspronkelijke, middeleeuwse perceelsindeling behoren. De stichting van het St.-Catharinagasthuis, kort voor 1276, vormde een afwijking in de geschetste ontwikkeling in het gebied. De kern van dit gasthuis werd mogelijk gevormd door een bakstenen zaalbouw met kapel aan de Breestraat, de huidige Waalse Kerk. Dit complex breidde zich ten koste van omliggende woonhuizen fors uit. De vleugel van Breestraat 68 uit 1571 en Aalmarkt 11 uit 1455 zijn hier nog bestaande delen van.

De toestroom van vluchtelingen na 1574, en de overbevolking waarmee dit gepaard ging, had grote gevolgen voor de middeleeuwse percelen en bebouwing. Zo vond opsplitsing van grote percelen plaats. Dit is goed waarneembaar aan de Aalmarkt. Ook werden de binnengebieden volgebouwd, zoals blijkt uit de aanleg van meerdere percelen rond de Joost van Zonneveldpoort omstreeks 1650. De vraag naar woonruimte laat zich ook goed aflezen aan Aalmarkt 16, dat over een watersteeg heen is gebouwd.

In de achttiende eeuw leidde de economische neergang en afname van de bevolking tot het samenvoegen van twee of zelfs meerdere huizen tot één groot statig huis, zoals Breestraat 70 en 72. Een brede nieuwe voorgevel moest dit samenvoegen verbergen. In het midden van de negentiende eeuw leefde de stad economisch weer op en dit toonden bewoners direct in de modernisering van bestaande huizen. Veelal kregen huizen een nieuwe gevel en interieur. Soms werden panden opgehoogd met een verdieping, zoals Aalmarkt 12. Daarnaast voltrok zich in het Aalmarktgebied

gaandeweg ook een andere verandering, de ontwikkeling van woningen naar winkels met aparte bovenwoningen.

Op- en neergang

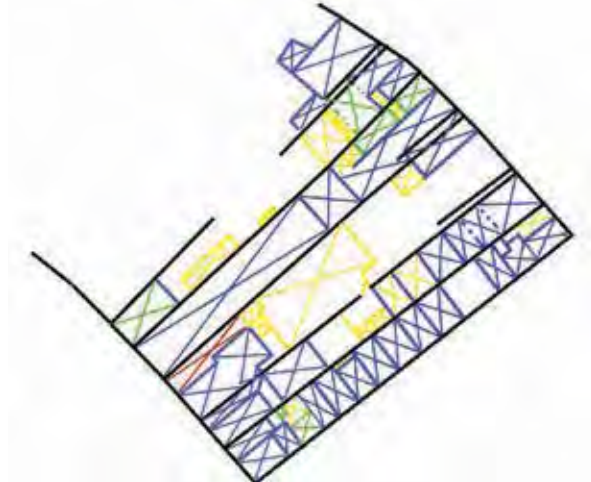
Het gecombineerde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek laat fraai de bewegingen zien die percelen in dit stadsgebied maakten. Eerst ontstonden rond 1200 brede percelen. Deze groeiden in de dertiende eeuw in de lengte, waarna ze tegen het eind van de dertiende eeuw gesplitst werden in twee percelen. Vooral in de late zestiende en in de zeventiende eeuw werden percelen opgedeeld, waarna in de achttiende eeuw weer samenvoeging plaats had. Dit jojo-effect, dat samenhangt met de sociaal-economische ontwikkelingen, heet met een fraaie vakterm 'burgage-cycle'. Uit het onderzoek zijn ook de gevolgen van dit effect voor de bebouwing gebleken. Bij splitsing werden vaak nieuwe panden gebouwd, eventueel met hergebruik van de oudere muren. Maar bij samenvoegingen bleef vaak de oudere bebouwing behouden, achter een nieuwe gevel weliswaar. De ontwikkeling werd afgesloten met de economische opgang na het midden van de negentiende en twintigste eeuw met de vorming van gescheiden winkels en bovenwoningen. Toen ontstonden winkelpuien en deden zich modernisering voor van gevels en interieur.

Benadrukt moet worden dat ondanks dit jojo-effect het historische, stedelijke weefsel uit de middeleeuwen op deze locaties in de bouwmuren nog voor een groot deel bewaard is gebleven. De hoofdindeling van lange, brede stroken tussen de Breestraat en de Rijn stamt al uit de tijd van het ontstaan van de stad en blijkt standvastig, ongeacht de ontwikkelingen die volgden.

Nieuw leven in de historische stad

Het stadsgedeelte aan de Aalmarkt gaat een nieuwe fase tegemoet. De projectontwikkeling hiervan vraagt een zorgvuldige inpassing in het historisch stedelijk weefsel. Het gecombineerde onderzoek heeft de historische waarden inzichtelijk gemaakt. Hierbij gaat het niet slechts om de beschermde monumenten, maar ook om de archeologische en bouwhistorische waarden en de fijnmazige historische stadsstructuur. Het bouwhistorisch onderzoek heeft daarnaast ook duidelijk gemaakt dat achter gemoderniseerde voorgevels historische gebouwen en eeuwenoude bouwmuren schuilgaan. Dit omvangrijke en gave erfgoed, dat Leiden onderscheidt van andere binnensteden, biedt inspiratie voor een hoogwaardige invulling. Voor de toekomstige kwaliteit van dit stadsgebied is het van wezenlijk belang dat respectvol wordt omgegaan met dit erfgoed.

Weergave van de stedenbouwkundige waarde en de bouwhistorische waarde van de bouwmassa's.

KORTE BERICHTEN II

De burgemeesterskamer na de restauratie.

Restauratie interieur stadhuis bijna voltooid

Achter de renaissance voorgevel aan de Breestraat gaat op de bestuursverdieping van het stadhuis een bijzonder interieur schuil. Het is ontworpen door architect C.J. Blaauw en maakt deel uit van de nieuwbouw die verrees nadat het oude stadhuis in 1929 door brand werd verwoest. Vanaf 1968 is de voorgevel een rijksmonument, ditzelfde geldt sinds 2000 voor het gehele gebouw, inclusief het interieur. Belangrijk argument hiervoor vormt de kwalificatie van het stadhuis als *Gesamtkunstwerk*. Dit betekent dat de roerende zaken, zoals meubels en de speciaal gemaakte vloerkleden, in gezamenlijkheid met het gebouw zijn ontworpen. Na zestig jaar intensief gebruik waren de sporen hiervan duidelijk zichtbaar. Bovendien bleken aanpassingen niet altijd even zorgvuldig uitgevoerd en liet het onderhoud te wensen over. Dat ondanks de bescherming het interieur nog niet veilig was blijkt uit een rapport uit 2003. Hierin wordt gesproken over 'een grondige opknabbeurt, [en] het vernieuwen van de inventaris van de Trouwzaal'. Deze wordt als 'oubollig' en 'ouderwets' bestempeld. De zaal is overigens na de oorlog ontworpen door architect Zwiers, als opvolger van de inmiddels overleden Blaauw. Een jaar na dit rapport vond een uitgebreid onderzoek naar het interieur plaats, met als gelukkige conclusie dat er zorgvuldiger te werk moet worden gegaan. Vanaf dat moment werd in plaats van een opknabbeurt gesproken van een restauratie. 'Behoud gaat voor vervangen' vormde het nieuwe

uitgangspunt, waarbij specialisten om advies is gevraagd. Zo werd afgezien van het polijsten van de marmeren vloeren. In plaats daarvan werden ze gereinigd en in de was gezet. En veel meubilair ging na restauratie weer terug naar de oude plek. Door deze zorgvuldige restauratie van het interieur op de tweede verdieping is de oorspronkelijke eenheid en uitstraling hersteld. Als laatste zal dit jaar de koffiekamer worden gerestaureerd. Hiermee is voor Monumenten & Archeologie dit interessante project afgerond.

In de serie *Bodemschatten en Bouwgeheimen* zal een publicatie verschijnen over het stadhuis, waarin de restauratie uitgebreid aan de orde komt.

Ontwerptekening van Blaauw van de burgemeesterskamer.

Aap aan het plafond

In het pand Oude Rijn 164 is een bijzondere schildering met een aap ontdekt. Het pand betreft een woonhuis dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw nieuw gebouwd is op een ouder perceel.

De aap op de balklaag van Oude Rijn 164.

Voor de nieuwbouw zijn meerdere aanwijzingen, waaronder de uitvoering van moer- en kinderbintenvloeren in grenenhout. Toepassing hiervan had in Leiden pas vanaf het begin van de zeventiende eeuw plaats. De moerbalken zorgen voor een nadere datering. Ze zijn voorzien van decoratieve

consoles met een gerekt ojiefprofiel. Deze kwamen voor vanaf de late zestiende eeuw tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw. De eiken, gekromde spantbenen van de grenenhouten kapconstructie duiden ten slotte op een ontstaan in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Het oorspronkelijke grenen balkenplafond van de begane grond kwam aan het licht bij sloopwerkzaamheden. Grenenhout werd, in tegenstelling tot het hoger gewaardeerde eikenhout, vrijwel altijd geschilderd. Het plafond is monochroom rood en voorzien van gele biezen. Ook de verdieping heeft een plafondschildering. Deze is veel rijker en bestaat uit biezen langs de hoeken van de moerbalken, palmetmotieven op de onderkant ervan en ranken op de zijkanten. Tussen deze ranken bevindt zich op één balk een vogelfiguur en zelfs een aap. Ook de kinderbinten zijn voorzien van biezen. Deze hoogwaardige afwerking is in Leiden zeldzaam, zeker op de eerste verdieping. Een ander voorbeeld van een pand met beschildering op de eerste verdieping is Haarlemmerstraat 174 uit 1679.

De figuratieve geschilderde afwerkingen worden in Leiden met name op de begane grond aangetroffen en dan vooral in het ontvangstvertrek. De aanwezigheid van het rijk geschilderde plafond op de verdieping van Oude Rijn 164, maakt duidelijk dat dit vertrek op de verdieping ook een dergelijke representatieve functie had. De schildering van Oude Rijn 164 is overigens niet de enige die in 2010 aan het licht kwam. Hooglandse Kerkgracht 42 had tot voor kort een doorzichtige vernisachtige afwerking met een donkere bies, vermoedelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. En in het pand Rapenburg 54 is een monochroom groen plafond met orangerode biezen uit 1646 aangetroffen.

Mysterieuze nummers

De Groenordhal is in 1968-1969 gebouwd als overdekte veemarkt en als sport- en evenementenhal. Het functionalistische ontwerp is van architectenbureau Hamerpagt en De Gruijter uit Arnhem. Bijzonder aan de Groenordhal is dat deze één van de grootste houten overspanningen van Nederland bezit.

Met het oog op de sloop van de hal is deze gedocumenteerd. De constructie bestaat uit een betonnen onderbouw met een gebogen houten overkapping, gedragen door vijftien spanten met een overspanning van 75 meter! Elk spant bestaat uit drie gekoppelde segmenten, vermoedelijk vanwege de enorme lengte. Het betreft zogenaamde

Eén van de lijnmerken op een gevelstijl van de Groenordhal.

gelamineerde gebogen spanten, die opgebouwd zijn uit op elkaar gelijkde (grenenhouten) plankjes. Dergelijke spanten zijn ontwikkeld door Karl Friedrich Otto Hetzer (1846-1911) uit Weimar en kwamen in 1907 op de markt. Sinds 1921 werden ze ook in Nederland gefabriceerd door Nemaho uit Doetinchem. Het is dit bedrijf dat de gelamineerde spanten van de Groenordhal leverde. Datzelfde geldt voor de gelamineerde gevelstijlen, die aan de kopgevels de constructie vormen voor de glaspuien.

Interessant zijn de genagelde metalen plaatjes met cijfers die op de gevelstijlen zijn aangetroffen. Drie plaatjes

vormen samen een nummer, bijvoorbeeld 231. Uit navraag bij Nemaho blijkt deze nummering op de interne kwaliteitscontrole te slaan. Het nummer geeft de dag aan waarop gelijmd was, wie gelijmd en geschaafd had, en onder welke temperatuur het werk in de lijmerij had plaatsgevonden. Al deze gegevens werden in een lijmboek genoteerd, ter controle van het productieproces. Al van oudsher merkt de timmerman ten behoeve van de assemblage, de vele onderdelen van een houtconstructie. De plaatjes met cijfers, ofwel de lijmerken, van de Groenordhal zijn een voorzetting van deze traditie, maar dan toegepast in het productieproces.

Archeologen aan het werk in de proefsleuf.

Proefsleuf in de polder

In de Oostvlietpolder worden nieuwe volkstuinen aangelegd. Omdat archeologische resten in deze polder heel dicht onder de oppervlakte kunnen liggen is in de zomer van 2010 op de plaats van de nieuwe tuinen archeologisch onderzoek gedaan.

De Oostvlietpolder bestaat uit een landschap van kreekruigen in een veengebied. Die kreekruigen waren in de IJzertijd en de Romeinse tijd goede plaatsen om te wonen. Dit gold ook voor de oeverafzettingen langs de Vliet aan de noordzijde van het gebied. Deze delen lagen hoger en dus droger in het natte veenlandschap. Elders in de Oostvlietpolder zijn al eerder vindplaatsen aangetroffen uit de genoemde perioden.

Het eerste onderzoek op deze locatie bestond uit een booronderzoek, waarmee het ondergrondse landschap in

kaart is gebracht. Aan de hand van zogenaamde archeologische indicatoren, zoals bot stukjes aardewerk en houtskool, werd vastgesteld dat op drie locaties in het gebied archeologische vindplaatsen in de ondergrond aanwezig konden zijn. De Leidse gemeentelijke archeologen hebben deze drie locaties verder onderzocht met een proefsleuvenonderzoek, dit op plekken waar weginfrastructuur gepland was. Op één van de drie locaties aan de noordzijde van het perceel, tegen de Vlietweg aan, troffen de archeologen grondsporen aan van greppels en kuilen. Deze bevonden zich naast en onder enkele vergravingen uit het recente verleden. Op deze plek is ten slotte het onderzoek uitgebreid en zijn alle sporen gedocumenteerd. Het aardewerk uit deze sporen dateert uit de Romeinse tijd. Iets dieper in de grond vonden de archeologen ook een flinke hoeveelheid scherven uit de IJzertijd. Grondsporen uit deze periode waren niet aanwezig. Het aardewerk is waarschijnlijk weggespoeld van een nabijgelegen plaats, waar in de IJzertijd mensen gewoond hebben.

Palladio in de schoorsteen

Een goed voorbeeld doet goed volgen. Hotel de Doelen, Rapenburg 2, heeft nog één van de weinige zeventiende-eeuwse schoorstenen van Leiden. De vormgeving lijkt te zijn ontleend aan het architectuurtraktaat van Palladio, één van de belangrijkste modelboeken uit de zestiende eeuw.

Het ontwerp van het statige woonhuis Rapenburg 2 wordt toegeschreven aan Arent van 's-Gravensande. Het is waarschijnlijk één van zijn eerste particuliere opdrachten na zijn benoeming als 'stadsfabriek', ofwel stadsarchitect, van Leiden in 1638. Van 's-Gravensande introduceerde met zijn komst de nieuwe architectuurstroming van het Hollands Classicisme. De Hollandse architecten van het statige en strenge Hollands classicisme baseerden zich op Italiaanse architectuurtraktaten, zoals die van Vignola (1562), Palladio (1570) en Scamozzi (1615). Deze waren op hun beurt gebaseerd op de architectuur van de klassieke oudheid. De opdrachtgever van Rapenburg 2 was Cornelis Claesz. Corsteman. Zijn keuze voor een moderne architect zal zeer bewust gemaakt zijn om zijn prestige en moderniteit uit te drukken.

In de linkervoorkamer is een fraaie schoorsteen bewaard gebleven, die op stilistische gronden gedateerd is rond 1640. Het houtsnijwerk hiervan in Hollands classicistische stijl is mogelijk gemaakt door de bekende Leidse houtsnijders de gebroeders Goosman. De kapitelen komen

uit het boek *Quattro Libri dell'Architettura* van de Italiaanse architect Andrea Palladio (1508-1580). Van 's-Gravensande heeft dus bij het ontwerp van de schoorsteen gekozen voor Palladio. Voor de voorgevel echter, heeft hij gebruik gemaakt van andere Italiaanse traktaten. Zo is de gevellijst ontleend aan Vignola (1507-1573) en de kapitelen aan Scamozzi (1548-1616), zelf leerling van Palladio. Al met al is Rapenburg 2 een mooi stukje Italië in Leiden, een toetje bij het ontbijt van de hotelgasten.

Links het kapiteel uit Rapenburg 2 (ca. 1640) en rechts het voorbeeld van Palladio.

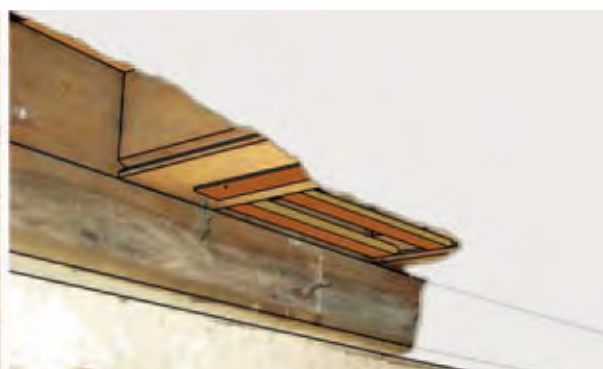

Resten van zeldzaam leemstucplafond ontdekt

Detail van de balklaag met in de kinderbinten lengtegroeven en spijkergaatjes.

Het enige nog aanwezige leemstucplafond in het westen van Nederland bevindt zich in het pand aan het Rapenburg 65 in Leiden. De verrassing was dan ook groot toen de

Reconstructie van de ophanging van het leemstucplafond met de latjes tussen en onder de kinderbinten.

Leidse gemeentelijke bouwhistorici in een ander Leids woonhuis aan de Hooglandse Kerkgracht 21 resten aantreffen van nog een leemstucplafond.

Hooglandse Kerkgracht 21 is een statig woonhuis uit 1737 met een veel oudere kern. De kinderbinten van de achterkamer op de eerste verdieping hebben opmerkelijke, ingehakte lengtegroeven en rijen spijkergaatjes. Doordat de bouwhistorici eerder het leemstucplafond van Rapenburg 65 diepgaand hadden onderzocht, was het voor hen duidelijk dat de aangetroffen restanten alleen maar konden behoren tot een dergelijk type plafond. In de groeven werden aangepunte latjes geklemd en aan de onderzijde van de kinderbinten werden latjes getimmerd. Aan deze latjes hing het leemstucplafond. Het onomstotelijke bewijs werd uiteindelijk geleverd door de vondst van leemfragmenten in de plafondconstructie.

Het leemstucplafond hing in een grote brede kamer op de eerste verdieping, met uitzicht op een grote tuin en de Burcht. Ook in het pand aan het Rapenburg 65 bevindt het plafond zich op de verdieping in een achterkamer met uitzicht op een grote tuin. De eigenaar die het laatste in 1623 had laten bouwen was afkomstig uit Keulen waar dergelijke plafonds gebruikelijker waren. Het ligt voor de hand dat in beide panden dezelfde stucploeg gewerkt heeft. De draagconstructie van het plafond aan de Hooglandse Kerkgracht 21 komt namelijk overeen met die van Rapenburg 65 uit 1623. Wellicht kenden beide eigenaren elkaar en wilde die van de Hooglandse Kerkgracht 21 net zo modern zijn als zijn kennis aan het Rapenburg.

Burcht hersteld en heroverd

De Burcht gehuld in optrekkende kruitdamp, de 'herovering' is nabij.

De Burcht is een ruim zevenhonderd jaar oud mottekasteel, een verdedigingswerk in de vorm van een ringmuur op een kunstmatig opgeworpen heuvel. Dat de aan weer en wind blootstaande ringmuur kwetsbaar is, zal niet verbazen. En ook niet dat er in al die jaren vele herstellingen zijn uitgevoerd. Goed beschouwd is de ringmuur een lappen-deken met slechts enkele fragmenten origineel muurwerk.

Het laatste herstel van de muur vond plaats in de jaren zestig van de vorige eeuw. Rond 2000 vertoonde het muurwerk opnieuw gebreken, zoals scheurvorming en vorstschade.

Omdat onderhoud niet kon uitblijven werd een herstelplan opgesteld. Als basis hiervoor is archiefonderzoek, bouwhistorisch, bouwtechnisch en materiaaltechnisch onderzoek uitgevoerd en zijn deformatiemetingen verricht. Met behulp van de onderzoeksresultaten is een analyse gemaakt van de gebreken. Vele oorzaken blijken aan de scheurvorming ten grondslag te (kunnen) liggen. Met name de oorzaken van grondmechanische en funderings-technische van aard zijn moeilijk op te lossen. Alleen tegen zeer hoge kosten en met ingrijpende gevolgen voor de monumentale ringmuur en de archeologisch waardevolle burchtheuvel kunnen deze weggenomen worden. Daarom is besloten om tot 'eenvoudig' bouwkundig herstel van de ringmuur over te gaan die in maart 2010 startte.

Tijdens het herstel was er voor de bouwhistorici van Monumenten & Archeologie de gelegenheid om een kijkje binnen in het muurwerk te nemen. In de meeste gevallen betreft het hersteld metselwerk. Slechts een heel klein deel van de ringmuur is nog origineel metselwerk uit de dertiende eeuw. Dat metselwerk, kistwerk genoemd, bestaat uit twee dunne muurschillen van tufsteen (natuursteen). Hiertussen zit een vulling van een soort beton dat bestaat uit kalkmortel en brokken steenpuin. Verrassend is dat plaatselijk nog originele vulling is aangetroffen, ondanks het feit dat de tufstenen muurschillen bij latere restauraties door nieuwe vervangen zijn.

Na de beëindiging van de restauratiewerkzaamheden is op 18 december de Burcht op symbolische wijze door het publiek op de bouwvakkers heroverd. Deze hadden het immers al die tijd met hun werkzaamheden 'bezet'. Een bulderend kanonschot dwong ze tot overgave, waarna het publiek massaal de Burcht innam en genoot van ridderspelen, muziek en een middeleeuwse markt.

Van kasteel tot kantine

Medewerkers van Monumenten & Archeologie hebben in het kader van het vernieuwen van de sportvelden aan de Boshuizerkade in de zomer van 2010 archeologisch onderzoek uitgevoerd naar kasteel Boshuizen.

Het middeleeuwse kasteel Boshuizen dateerde uit het begin van de veertiende eeuw. In 1574 werd het verwoest, volledige afbraak volgde later. Omstreeks 1632 kwam op dezelfde plaats een nieuw huis tot stand dat in de achttiende eeuw vervolgens plaats moest maken voor een eenvoudig landhuis. In het midden van de negentiende eeuw werd ook dit landhuis gesloopt, waarna egalisatie van het terrein volgde en de ingebruikname als weiland.

In het voorjaar van 1955, tijdens de aanleg van de sportvelden, werden de restanten aangetroffen van brede funderingen. De aangetroffen muurresten vormden een carré van 30 x 30 meter. Zeer waarschijnlijk betrof het de

buitenmuren van het voormalige kasteel Boshuizen. Na documentatie van de muurresten zijn deze afgebroken, waarna het puin is afgevoerd. Het is niet bekend of op het binnenterrein nog resten van muren of bijvoorbeeld waterputten aanwezig waren. Wel kon op basis van vondsten geconstateerd worden dat vlakbij het kasteel een steenbakkerij gestaan moet hebben.

Het vernieuwen van de sportvelden in 2010 vormde een uitgelezen kans om opnieuw onderzoek te doen naar het kasteel. Met een grondradar is allereerst het gehele sportveld bekeken. Helaas bleek dat de fundamenteën van het kasteel zo grondig verwijderd zijn dat het grondradar-onderzoek geen verdere resultaten opleverde. Op de plaats van de nieuw te bouwen sportkantine groeven de archeologen daarna twee proefsleuven om te onderzoeken of hier resten van gebouwen of van de steenbakkerij aanwezig waren. Tijdens dit onderzoek kwamen grote hoeveelheden puin aan het licht. Slechts op één plaats was daarin nog een stukje muur te herkennen. Het gaat om een muur uit de achttiende of negentiende eeuw. Deze is mogelijk afkomstig van een bijgebouw van het achttiende eeuwse landhuis Boshuizen. Verdere conclusies over de aard van deze muur kunnen niet getrokken worden.

Op deze luchtfoto is de opgraving van het kasteel in 1955(binnen kader) te zien. Het is duidelijk zichtbaar dat alleen de buitenmuren van het kasteel zijn blootgelegd.

Het tijdens het proefsleuvenonderzoek aangetroffen stukje muur uit de achttiende of negentiende eeuw.

Zeezand in Cronesteyn

Het gebeurt niet vaak dat de geschiedenis duizenden jaren verder terug blijkt te gaan dan gedacht. Toch is dit het afgelopen jaar in Leiden gebeurd.

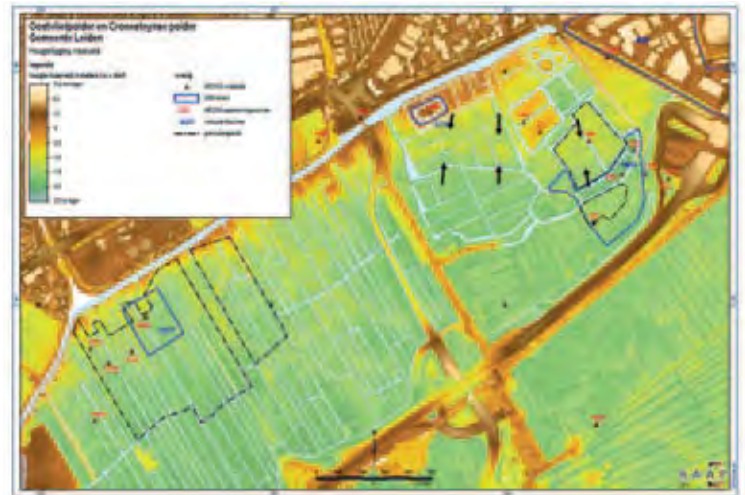
In 2010 is een booronderzoek uitgevoerd in polderpark Cronesteyn en in de nabij gelegen Oostvlietpolder. Het bleek een uitgelezen kans om de landschappelijke ontstaanswijze van het gebied te ontrafelen. Uitgerust met boor, guts en GPS is de ondergrond van het park nauwkeurig in kaart gebracht. Groot was de verrassing toen

in een aantal boringen, op amper anderhalve meter onder het maaiveld, duinzand werd gevonden.

Langzaam maar zeker werd door het onderzoek de contour zichtbaar van een langgerekte strandwal. Een strandwal is een door de wind opgeworpen wal van zand parallel aan de kust. Ongeveer vergelijkbaar met onze huidige duinenrij. De oudste strandwallen in Nederland zijn ontstaan vanaf ongeveer 5000 jaar geleden. In die periode werd het klimaat warmer en steeg de zeespiegel als gevolg van het afsmelten van het landijs. Naar verloop van tijd ontstonden er meerdere strandwallen parallel aan de kust, waarbij steeds een jongere strandwal ten westen van de oude

werd gevormd. Door de stijgende zeespiegel werden de strandwallen hoger in westelijke richting.

Gezien de ligging, zo ver landinwaarts, is de Leidse strandwal één van de oudste in Nederland. De strandwal bij Leiden kan bewoond geweest zijn van grofweg de Nieuwe Steentijd tot en met de Bronstijd (5000-1000 voor Chr.). Vermoedelijk betreft het dezelfde strandwal die ook is aangetroffen in de ondergrond van Schipluiden. Hier zijn inderdaad de resten van een nederzetting uit de Nieuwe Steentijd aangetroffen. Bij het booronderzoek in Leiden werd veel houtskool gevonden. Dit kan een aanwijzing zijn voor bewoning, maar het zou ook een natuurlijke oorsprong kunnen hebben. Fragmenten aardewerk of vuursteen zijn helaas (nog) niet gevonden. De oudste bekende sporen van Leidse bodem dateren uit ongeveer 2500 v. Chr. en zijn gevonden op de jongere strandwal bij de Wassenaarseweg. Met de nieuwste vondst kan de oudste bewoning duizenden jaren ouder zijn.

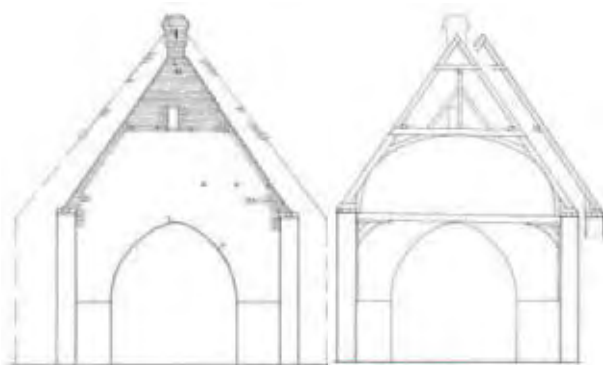

De strandwal in de Cronesteynse polder is nu nog te zien aan de (minimale) hoogteverschillen in het landschap. Op deze kaart zijn de hoogtes van het maaiveld weergegeven. De strandwal, aangeduid met zwarte pijltjes, tekent zich af als een donkergele baan die dwars door de polder heen loopt. (Bron: RAAP-rapport 2147).

Een onverwachte gast, de ontdekking van een middeleeuwse gevel van het Catharinagasthuis

Bij de sloop van de foyer van de stadsgehoorzaal kwam de achtergevel van de Waalse kerk in het zicht. Dit bleek een oude muur van het middeleeuwse Catharinagasthuis te zijn. Het formaat van de toegepaste bakstenen in de muur duidt namelijk op een datering uit de dertiende of vroege veertiende eeuw. Bouwhistorisch onderzoek bevestigde verder dat het een oude scheidingsmuur betreft met daarin een grote spitsboogvormige opening.

De muur scheidde waarschijnlijk de ziekenzaal van de smallere kapelruimte, waarin het altaar stond. De ziekenzaal is later de Waalse kerk geworden, waarbij de kapelruimte is

Opmeting en reconstructietekeningen van de achtergevel van de Waalse kerk (tekening Edwin Orsel)

afgebroken. Op historische tekeningen zijn de twee gebouwdelen van het gasthuis nog goed te herkennen. Daarop is ook zichtbaar dat de kapelruimte een vlakke achterwand had. Deze opzet van geschakelde zaal en kapelruimte kenmerkt middeleeuwse gasthuizen en is in Leiden nog herkenbaar bij het voormalige Elizabethgasthuis (gesticht 1428) aan de Caeciliastraat.

Uit de originele balkgaten in het muurwerk is de vorm van de kapconstructie met tongewelf te reconstrueren. Verder was er een kleine doorgang in de muur om van de ene naar de andere kap te kunnen gaan. Uit de kapconstructie van de Waalse kerk zijn houtmonsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Op basis van dit onderzoek dateert de huidige kap van de Waalse kerk uit 1455. Daarnaast is er ook een datering van 1314 met een marge van zes jaar voor een hergebruikt spantbeen. Deze laatste datering bepaalt vermoedelijk de bouwtijd van de zaal van het Catharinagasthuis en de aangrenzende kapelruimte.

De muur is inmiddels gerestaureerd en afgewerkt in kleur, waarbij de spitsboog door een donker vlak is benadrukt. Vanuit de foyer van de stadsgehoorzaal of de cultuurtuin is de muur nu voor iedereen te bewonderen.

Kengetallen van het Team Monumenten & Archeologie in 2010

Adviezen en vergunningen

	Realisatie 2009	Begroting 2010	Realisatie 2010
			Periode tot 1 oktober 2010:
Aanvragen monumentenvergunning	179	-	178
Verleende monumentenvergunningen	126	-	121
Geweigerde monumentenvergunningen	2	-	6
Vervallen monumentenvergunningen	55	-	43
Monumentenvergunningen behandeld voor Katwijk	13	-	14
Afgedaan met toestemmingsbrief	27	-	31
Archeologische toets bouwaanvragen	105	-	138
Advies aanlegvergunning archeologie noodzakelijk	30	-	46
Verleende aanlegvergunningen archeologie	3	-	14
Geweigerde aanlegvergunningen archeologie	0	-	0
Vervallen aanlegvergunningen archeologie	2	-	3
			Periode vanaf 1 oktober 2010, na invoering Wabo:
Advies in het kader van de omgevingsvergunning erfgoed na invoering Wabo	0	-	66 (waarvan 21 archeologie, 45 monumenten)

Op 1 oktober 2010 trad de nieuwe Wet algemene bepalingen omgevingsrecht in werking. Daarom wordt in de cijfers een onderscheid gemaakt tussen voor en na 1 oktober 2010.

Tot 1 oktober 2010 behandelde Monumenten & Archeologie 178 aanvragen voor de monumentenvergunning, een relatieve stijging ten opzichte van vorig jaar (waarin 179 over het hele jaar). Deze stijging is ook zichtbaar bij het aantal getoetste bouwplannen vanuit archeologie. Bij 46 bouwplannen bleek de aanlegvergunning voor archeologie noodzakelijk. In het kader van de regionale samenwerking behandelde Monumenten &

Archeologie 14 monumentenvergunningen voor de gemeente Katwijk.

Vanaf 1 oktober 2010 kennen we geen aparte vergunningen voor monumenten en archeologie meer. Deze maken nu deel uit van de omgevingsvergunning. Hierop wordt de omgevingsvergunning uiteraard wel getoetst door Monumenten & Archeologie. Sinds 1 oktober 2010 zijn dan ook 66 adviezen verstrekt, waarvan 21 betrekking hadden op een archeologische toets en 45 betrekking hadden op het monumentenaspect van de omgevingsvergunning.

Onderzoek

	Realisatie 2009	Begroting 2010	Realisatie 2010
Bouwhistorische opnames bij gebieds- en objectgerichte ontwikkelingen	41	90	98
Archeologische acties (o.a. grondradaronderzoek, proefboringen, proefsleuf en volledige opgraving)	18	18	27
Panden die op hun oorspronkelijke kleurstelling zijn onderzocht	72	-	41
Onderzoeken naar de historische verschijningsvorm van winkelpuien	51	-	8

Het aantal bouwhistorische opnames is weer terug op het oude niveau. In 2009 werd de bouwhistorische capaciteit met name ingezet op de ontwikkeling van de

bouwhistorische verwachtingenkaart. In 2010 werd de capaciteit weer volledig ingezet op de bouwhistorische opnames bij ontwikkelingen.

Uit het hogere aantal archeologische adviezen en aanlegvergunningen volgde uiteraard ook een hoger aantal archeologische acties. Zo is onder meer onderzoek gedaan naar het voormalige, middeleeuwse kasteel Boshuizen aan de Boshuizerkade.

Het aantal kleuronderzoeken en bouwhistorische onderzoeken voor de winkelpuien is naar verwachting gedaald. Tot en met 2009 vond dit onderzoek op

projectbasis actief en gebiedsgericht plaats vanuit Monumenten & Archeologie met inzet van middelen van de Cultuurrimpuls van het Grote Stedenbeleid. Vanaf 2010 zijn deze middelen niet meer beschikbaar. De projecten (herstel kleuren en winkelpuien in het stadsbeeld) zijn geïmplementeerd in de succesvolle Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld, onder meer gefinancierd uit het *Programma Binnenstad*.

Publieksparticipatie

	Realisatie 2009	Begroting 2010	Realisatie 2010
Aantal bezoekers tentoonstelling Monumenten & Archeologie	0	verhuizing	5524 (vanaf opening 1 juni 2010)
Aantal bezoekers Open Monumentendagen	15.000	-	ca.12.500
Aantal bezoeken aan opengestelde panden	59.657	-	ca. 50.000
Aantal lessen met archeologische leskist	32	-	16

Begin juni 2010 heropende het Archeologisch Centrum van de gemeente haar deuren in het gerestaureerde Weeshuis. In de publieksruimte voor Monumenten & Archeologie is zowel een vaste als een wisselende tentoonstelling te bezichtigen. Sinds de opening kwamen er ruim 5.500 bezoekers!

De Open Monumentendagen - met als thema De smaak van de 19e eeuw - werden goed bezocht. Het aantal bezoekers lijkt iets minder dan vorig jaar. (Het aantal bezoeken wordt per pand bijgehouden maar is niet heel precies). Door een verminderd budget is het aantal lessen met de archeologische leskist gehalveerd.

Bescherming

	Realisatie 2009	Begroting 2010	Realisatie 2010
Aantal gemeentelijke monumenten	1.449	1550	1538
Percentage van de ruimtelijke ontwikkelingen waarin een cultuurhistorische paragraaf is opgenomen	25-100%	60%	25-100%
Percentage van de bestemmingsplannen waarin een cultuurhistorische paragraaf is opgenomen	25-100%	75%	25-100%

In 2010 zijn 89 nieuwe gemeentelijke monumenten toegevoegd, voornamelijk woonhuizen aan de Zoeterwoudsesingel.

Voor de percentages ruimtelijke ontwikkelingen en bestemmingsplannen met een ruimtelijke paragraaf wordt een dubbel percentage gebruikt: 25 tot 100 %.

Voor archeologie en beschermd stadsgezicht is het percentage 100 %. Dit is ook een wettelijke verplichting vanuit de (archeologische) Monumentenwet. Naar verwachting zal de wettelijke verplichting zich vanuit het landelijke beleidskader Modernisering Monumentenzorg uitbreiden. In alle bestemmingsplannen moet dan rekening

worden gehouden met de cultuurhistorie. Daarop wordt reeds geanticipeerd door de ontwikkeling van de cultuurhistorische atlas. Het percentage van (indicatief) 25 % (buiten beschermd stadsgezicht) zal dus gaan groeien. In april 2011 treedt het nieuwe rijksbeschermd stadsgezicht Zuidelijke Schil in werking, waarvoor conform de Monumentenwet een ter bescherming strekkend bestemmingsplan in werking is getreden.

In februari 2011 is het bestemmingsplan archeologie in werking getreden waardoor in de hele stad op uniforme wijze met archeologie rekening wordt gehouden.

Subsidie

	Besteding 2009	Budget 2010	Besteding 2010
Subsidie Op Termijn	142.690,45	200.662,-	231.546,85
Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld	374.215,82	109.696,- +meerjarig beschikbaar budget €200.000,-	196.891,70

De budgetten voor beide subsidieregelingen zijn ten volle benut.

De Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld draagt succesvol bij aan de doelstellingen van het *Programma Binnenstad*.

De regeling is bedoeld voor de restauratie of reconstructie van historische winkelpuien, historische kleuren op gevels, gevelreclame en monumentale onderdelen in de openbare ruimte in het beschermd stadsgezicht. In 2010 zijn subsidieverplichtingen aangegaan voor 8 winkelpuien, 44 kleurreconstructies, 3 gevelreclames en 3 monumentale onderdelen in de openbare ruimte.

Voor de Subsidie Op Termijn regeling (cascorestauratie gemeentelijke monumenten) was 2010 voornamelijk het laatste jaar. Vanaf 1 januari 2011 is de regeling stopgezet. Het subsidiebudget maakt deel uit van de bezuinigingen vanaf 2014. Een besluit over de bestemming van het resterende budget voor de periode 2011-2013 volgt in 2011.

STEDELIJK GAS EN ELEKTRICITEIT AAN DE MARESINGEL EN HOOIGRACHT

Het kantoor aan de Hooigracht 12-16 (foto: RAL).

Esther Starkenburg

Stedelijk gas en elektriciteit aan de Maresingel en Hooigracht

De schoorsteen van de elektriciteitscentrale aan de Langegracht torent als een baken boven de stad Leiden uit. Behalve dat het een markeringspunt in de ruimte is, verwijst het ook naar een belangrijke periode in de stadsgeschiedenis. De centrale werd gebouwd in de jaren vijftig van de vorige eeuw toen Leiden zelf nog als producent en distributeur optrad van zowel elektriciteit als gas.

In 1977 kwam na een periode van ruim 130 jaar een einde aan dit stedelijk nutsbedrijf toen het onderdeel werd van een regionaal en vervolgens steeds omvangrijker energiebedrijf. Behalve het complex aan de Langegracht maakt een pand op de Hooigracht eveneens het verleden van de *Stedelijke fabrieken van gas en electriciteit* zichtbaar. Hier verrees in 1911 een representatief kantoorgebouw. Het afgelopen jaar onderzocht Monumenten & Archeologie zowel dit kantoor als een tweetal gebouwen van het complex aan de Langegracht.

Tegenwoordig domineert de elektriciteitscentrale uit 1951 het fabrieksterrein tussen de Langegracht en de Maresingel, de ontstaansgeschiedenis van het voormalige stedelijke energiebedrijf is aan de overige bebouwing een stuk moeilijker af te lezen. Van de oorspronkelijke gebouwen voor de productie van gas, waaronder de stookhallen of de karakteristieke gashouders, resteren slechts de watergasfabriek en het bijbehorende reguleurshuis aan de Maresingel. Deze twee gemeentelijke monumenten, die gebouwd zijn aan het begin van de twintigste eeuw, moeten zonder meer opgevat worden als toonbeelden van stedelijke trots zoals dat bijvoorbeeld voor stadspoorten geldt, of openbare gebouwen als het stadhuis en de Waag. Leiden besloot in 1845 namelijk de productie van steenkoolgas en de aanleg van een leidingennet zelf ter hand te nemen en het niet zoals in andere Nederlandse steden over te laten aan een dwingende concessiehouder. Op straten en in fabrieken en huizen verscheen daarop helder gaslicht, waarna snel nieuwe toepassingen volgden. De stedelijke gasfabriek bleek een zeer geslaagde onderneming, en rond 1900 waren ook de omliggende gemeenten aangesloten op haar gasnet. Vanaf 1907 werd hier bovendien een nieuwe vorm van energie aan toegevoegd, elektriciteit.

Om aan de groeiende vraag van gas te kunnen voldoen en ook vanuit het oogpunt van innovatie waren telkens nieuwe gebouwen nodig. Na de overschakeling op aardgas kwam een einde aan deze ontwikkeling, op het terrein aan de Langegracht werd in 1967 het laatste steenkoolgas geproduceerd. Uit de belangwekkende periode waarin de stad zelf als gasexploitant optrad zijn nog twee gebouwen overgeleverd. Bijzonder is dat de watergasfabriek en het ernaast gelegen reguleurshuis niet slechts symbool staan voor stedelijk trots, de toegepaste architectuur geeft hieraan ook werkelijk uitdrukking. Uit de neorenaissance bouwstijl van deze utilitaire gebouwen spreekt een zelfbewustheid, die refereert aan de zeventiende eeuw waarin de grote stadsuitbreidingen van Leiden

plaats hadden. Verstopt achter de grote elektriciteitscentrale vraagt niet alleen de architectuur aan de Maresingel om aandacht, de twee utilitaire gebouwen zijn ook van grote waarde vanwege de rol die de gasfabriek speelde in de stadsgeschiedenis en de ontwikkeling van de singelrand. De gebouwen verdienen daarom een respectvolle behandeling zodat de huidige kommerlijke toestand geen opmaat vormt voor hun teloorgang.

De opening van de elektriciteitscentrale en een groeiend aantal klanten vormde in 1911 aanleiding tot nieuwbouw van een kantoor op de Hooigracht nummer 12-16. Dit gebouw had een belangrijke publieksfunctie en moest overtuigen tot het gebruik van gas en elektriciteit. Grote troef hiervoor was de toonzaal op de begane grond met twee etalagevensters naar de Hooigracht, waar voorlichting plaatsvond over het gebruik van beide energievormen. Hier konden klanten een kijkje nemen nadat ze hun munten voor de gasmeters hadden gehaald aan de loketten in de vestibule. Op de verdiepingen van het gebouw waren kantoren ingericht, een vergaderzaal en een dienstwoning voor de conciërge. Op zolder bevond zich een magazijn, de hier opgeslagen huur- en koopapparaten konden met een lift, een noviteit in die tijd, naar de toonzaal worden overgebracht. In de laagbouw aan de achterzijde ten slotte was een wachtkamer voor de lantaarnaanstekers gesitueerd en een klokkencentrale. Vanuit deze centrale werd de elektrische tijdsaanwijzing aangestuurd van uurklokken in de stad, die zowel in de openbare ruimte als bij particulieren waren geplaatst. De publieksfunctie van dit gemeentelijke monument aan de Hooigracht is af te lezen aan de architectuur, die rijk en gedetailleerd is. Gevels en interieur vormen een totaalontwerp in een stijl die vanwege de vloeiende en geometrische lijnen het midden houdt tussen art nouveau en art deco. Het gebouw moest verleiden, en de directie achtte hiervoor een moderne bouwstijl geschikter dan de neorenaissance die net daarvoor was toegepast aan de Maresingel.

In 1973 verliet het inmiddels tot Electriciteitsbedrijf Zuid-Holland omgevormde bedrijf het kantoor, waarna in 1988 studenten er hun intrek namen. Het exterieur bleef onaangeroerd, maar binnen werden lambriseringen gesloopt, de witkwas werd rijkelijk gehanteerd en verlaagde plafonds, gipsplaten en scheidingswanden onttrokken het resterende interieur aan het zicht. Dat door het verlaagde plafond de oorspronkelijke afwerking deels behouden bleef, bleek toen eigenaar SLS Wonen afgelopen jaar tot ontmanteling van de latere toevoegingen overging. Zo zijn de originele

Links het reguleurshuis en rechts de watergasfabriek begin twintigste eeuw (RAL).

plafonds op de onderste twee bouwlagen nog aanwezig. In de vergaderkamer op de eerste verdieping is nu het prachtige okergele balkenplafond met dondergroene banden en florale motieven zichtbaar. Het schilderwerk oogt fris alsof het pas geschilderd is. De plafonds in de overige vertrekken zijn uitgevoerd in stuc en hier is de gaafheid eveneens opvallend. Ook andere details zijn goed verborgen gebleven, zoals de oorspronkelijke kleuren donkergroen en okergeel van het overige houtwerk, glas-in-lood bovenlichten, muurafwerkingen, en kapitelen van pijlers. En op de begane grond is na verwijdering van scheidingswanden de volle omvang van de toonzaal weer te bewonderen.

De watergasfabriek in maart 2010.

Door de ontmanteling blijkt, samen met de delen die altijd zichtbaar zijn gebleven, hoezeer het interieur een totaalontwerp vormde. Het decoratieschema bestaande uit gestileerde florale motieven en geometrische figuren komt overal in het gebouw terug, van de kozijnen, basementen en kapitelen van pijlers tot de balustrade, het grote glas-in-lood venster en tongewelf van het trappenhuis. Bij de verbouwing tot psychiatrisch inloophuis, die momenteel gaande is, gaat het architectenbureau Schildwacht van Hofwegen Partners behoedzaam met de restanten van het interieur om. Schilderwerk, muur- en plafondafwerkingen vormen zeer kwetsbare onderdelen van een gebouw. Het is dan ook bijzonder dat bij de verbouwing niet alleen de architectuur onaangetast blijft, maar dat overgeleverde, originele interieuronderdelen behouden blijven zodat niet slechts de foto's hiervan zullen resten. Voor een deel verdwijnt de afwerking weer achter gipsplaten, waardoor deze sporen uit het verleden veilig behouden blijven. En door het zichtbaar laten van een aantal onderdelen, waaronder het balkenplafond in de voormalige vergaderkamer, wordt voor de huidige bezoekers en gebruikers de oorspronkelijke synthese tussen architectuur en interieur benadrukt.

Zowel de stoere neorenaissance utilitaire gebouwen aan de Maresingel als het elegante kantoor aan de Hooigracht tonen op geheel eigen wijze de ambities van de voormalige Stedelijke fabrieken van gas en electriciteit. Samen vormen ze een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van Leiden.

PUBLICATIES

Publicaties

Cultuurhistorie

Brandenburgh, C.R., The development of the city of Leiden, in: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung. Jahrbuch für Hausforschung*, band 61, Marburg 2010

Grootveld, E. en D. Olthof, *Ga je mee naar toen? Tijdreis door Leiden*, Leiden 2010

Gumbert, B., J.W. van Rooden en E. Starkenburg, (red.), *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010

Meijers, P., *Leiden in de etalage. Historische winkelpuien in de binnenstad*, Leiden 2010

Starkenburg, E., *De leegte ontleed. Een historische analyse van het Leidse stadsbeeld*, Leiden 2010, eveneens gepubliceerd op <http://www.erfgoedleiden.nl>

Starkenburg, E., *Van steen naar groen. Een historische analyse van het Leidse straatbeeld in de Zuidelijke Schil*, Leiden 2010, eveneens gepubliceerd op <http://www.erfgoedleiden.nl>

Starkenburg, E., 'Historische stijlen en het ontstaan van de architect als specialist', in: *De smaak van de 19e eeuw. Zaterdag 11 en zondag 12 september 2010 Open Monumentendagen Leiden Leiderdorp Oegstgeest*, Leiden 2010, 22-23

Archeologie

Brandenburgh, C.R. en P.M.M. Hermans, *Een archeologisch bureauonderzoek naar Rijnsburgerweg 124 in Leiden* (Bureauonderzoek Leiden 2), Leiden 2010

Brandenburgh, C.R., *Een archeologisch bureauonderzoek naar de Nobellocatie aan de Marktsteeg en Lange Scheistraat in Leiden* (Bureauonderzoek Leiden 3), Leiden 2010

Brandenburgh, C.R., *Een archeologisch bureauonderzoek naar het tracé van de Ringweg Oost in Leiden en Leiderdorp* (Bureauonderzoek Leiden 4), Leiden 2010

Dijkstra, M.F.P. en C.R. Brandenburgh (red.), Leiden – Aalmarktschool. *Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Bodemonderzoek en Bouwhistorie in Leiden 1), Leiden 2010

Bouwhistorie

Enderman, M.E., 'Restanten van veloutébehangsel in het pand Steenschuur 14 te Leiden', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 47

Orsel, E.D., 'Modern wit en strak in de vroege 17de eeuw', *Monumenten 4* 2010

Orsel, E.D., Hausbau in Leiden, in: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung. Jahrbuch für Hausforschung*, band 61, Marburg 2010

Orsel, E.D., 'De bouwhistorische verwachtingskaart', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 20

Orsel, E.D., 'De Burcht in beweging', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 36-39. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 180-183

Orsel, E.D., 'Wonen op stand door de eeuwen heen', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 41. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 185

Orsel, E.D., 'Projectontwikkeling in de vroege 17de eeuw', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 42. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 187-188

Orsel, E.D., 'Op- of wegklapbaar behang in Leiden, een spannende uitvoering van spanramen', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2010*, Leiden 2009, 43-44. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 188

Orsel, E.D., 'Het Catharinagasthuis aan de Aalmarkt', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 44. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 184-185

Orsel, E.D., 'Restanten van het grafelijke hof', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 45. Ook geplaatst in *Leids Jaarboekje 2010*, 183.

Orsel, E.D., 'Imponeren aan de Breestraat', *Jaarverslag Unit Monumenten & Archeologie 2009*, Leiden 2010, 45-46

Orsel, E.D., 'Zeldzame vondst in Leids herenhuis', persbericht 30 november 2010 en gepubliceerd op 2 december 2010 op <http://www.erfgoedleiden.nl>

Orsel, E.D., 'Stucwerk in Leiden', teksten tentoonstelling *Met andere ogen* in het Rijnlands Architectuur Platform te Leiden april-augustus 2010

Orsel, E.D., 'Internationaal congres huizenonderzoekers bezoekt Leiden', nieuwsbericht gepubliceerd op 17 oktober 2010 op <http://www.erfgoedleiden.nl>

Orsel, E.D., verscheidene webteksten nieuwe website Erfgoed Leiden, <http://www.erfgoedleiden.nl>, september 2010

Orsel, E.D., 'Neogotiek avant la lettre', *De smaak van de 19e eeuw. Zaterdag 11 en zondag 12 september 2010 Open Monumentendagen Leiden Leiderdorp Oegstgeest*, Leiden 2010, 37

Orsel, E.D., 'Een centrale stofzuiginstallatie aan het Plantsoen', *De smaak van de 19e eeuw. Zaterdag 11 en zondag 12 september 2010 Open Monumentendagen Leiden Leiderdorp Oegstgeest*, Leiden 2010, 62-63

Orsel, E.D., 'CGB, convent van gemeentelijke bouwhistorici in Nederland', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 48 (2010) mei, 6

Rooden, J.W. van, 'Voortgang werkzaamheden en onderzoek aan de Burcht', in *AanBOD*, 2010

Lezingen

Andela, M., 'De stad is nooit af... dilemma's rond het instrument beschermd stadsgezicht', *Rijnlands Architectuur Platform*, 27 januari 2010 te Leiden

Andela, M., 'Wabo, wetgeving en monumentenverordening', *Federatie Grote Monumentengemeenten*, 25 augustus 2010 te Utrecht

Brandenburgh, C.R., 'De Romeinse bewoning in Matilo', *Archeologische Werkgemeenschap Nederland*, 13 april 2010 te Den Haag

Brandenburgh, C.R., 'The development of the city of Leiden', *Congres Arbeitskreis für Hausforschung*, 30 september 2010 te Leiden

Brandenburgh, C.R. en E.D. Orsel, 'Discussiemiddag over de vroegste geschiedenis van Leiden', *Monumenten & Archeologie gemeente Leiden*, 15 oktober 2010 te Leiden

Brandenburgh, C.R., 'Archaeological Heritage Management in a municipality', gastcollege *Universiteit Leiden* in de reeks Heritage Management, 1 november 2010 te Leiden

Orsel, E.D., 'Spannende bespanningen, Scharnierende bespanningen in Leiden', *Kleur- en bouwhistorisch platform, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, 23 juni 2010 te Amersfoort

Orsel, E.D., 'Van eikenhout en bruin met geel, De afwerking van de opkamer van Rapenburg 67 in Leiden', *Kleur- en bouwhistorisch platform, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, 23 juni 2010 te Amersfoort

Orsel, E.D., 'De Leidse Burcht in restauratie', *Kastelenstudiegroep*, 3 juli 2010 te Utrecht

Orsel, E.D., 'Medieval Symbolism', posterpresentatie van de Burcht, *Congres Château Gaillard XXV*, 29 augustus 2010 te Rindern

Orsel, E.D., 'Hausbau in Leiden', *Congres Arbeitskreis für Hausforschung*, 30 september 2010 te Leiden

Orsel, E.D., 'Aalmarktproject', *Minor Identiteit & Interventie ontwerp oefening Aalmarkt Leiden TU Delft*, 4 oktober 2010 te Delft

Rooden, J.W. van, 'Lodewijkskerk', voor vrijwilligers OMD, 26 mei 2010 te Leiden

Tentoonstellingen

Leiden, lucht en water. Kleine tentoonstelling in kader van de Landelijke Archievendag 2010. De tentoonstelling was van 11 oktober tot en met 15 december te zien in het Regionaal Archief Leiden aan de Boissotkade,

Gumbert, B. en J.W. van Rooden,

Leiden in vogelvlucht, permanente tentoonstelling in het Archeologisch Centrum in het voormalige weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht

Kinderrechten door de eeuwen heen, tijdelijke tentoonstelling 2010 in het Archeologisch Centrum in het voormalige weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht

JAARVERSLAG 2010
MONUMENTENSELECTIECOMMISSIE
LEIDEN

De Van der Klaauwtoren.

Jaarverslag 2010

Monumentenselectiecommissie Leiden

Het jaar 2010 stond voor de Monumentenselectiecommissie in het teken van de Van der Klaauwtoren, het scholenproject en het afscheid van haar voorzitter.

De commissie

De Monumentenselectiecommissie bestond in 2010 uit 9 leden, inclusief de voorzitter. Dit waren de heer F.L.M. van Cleef, de heer W.M.N. Eggenkamp, mevrouw N.C. van Goor, de heer J.J. Gijsman, mevrouw M.A.C. Polman, de heer R. Verbeek, de heer J.G. Wegner, de heer J. Westerman en de heer W. Weve. De heer Weve werd met ingang van 1 januari benoemd als opvolger van de heer Steenmeijer.

Op eigen verzoek werd aan de heer Eggenkamp met ingang van 1 december eervol ontslag verleend. In een brief aan het college geeft hij aan dat de functie van Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed zoveel tijd vraagt, dat hij het voorzitterschap van de commissie moet neerleggen. Het voorzitterschap is overgenomen door de heer Westerman. In afwachting van de herijking van de commissie, die naar verwachting in 2011 zal plaatsvinden, wordt de vacature die de heer Westerman achterlaat, niet opgevuld.

De werkzaamheden van de commissie

Vergaderingen

De commissie heeft in 2010 vijf maal vergaderd, namelijk op: 9 februari, 30 maart, 15 juni, 14 september, en

7 december. De vergaderingen werden aangekondigd in de Leidse Gemeenteberichten welke gepubliceerd worden in de Stadskrant. De geplande vergadering van 26 oktober ging niet door vanwege drukke werkzaamheden bij het secretariaat.

Scholenproject

In 2008 is de gemeente begonnen met een inventarisatie van alle Leidse schoolgebouwen uit de periode 1800 tot 1965. Met name door de ontwikkeling van brede scholen komen veel, vooral wat oudere, schoolgebouwen leeg te staan. Yteke Spoelstra schreef hierover het rapport *De geschiedenis van de scholenbouw in Leiden*, deel 1800 - 1940 en 1945 - 1965, en het inventarisatierapport *De school, een sieraad der gemeente*. Spoelstra informeerde de commissie uitgebreid over het bestand van Leidse schoolgebouwen en hun betekenis voor het culturele erfgoed. De commissie heeft op basis hiervan dertig schoolgebouwen voorgeselecteerd ten behoeve van mogelijke aanwijzing als monument. In een brief heeft zij het college verzocht om tien van deze dertig scholen, vanwege uniciteit en bedreiging met sloop, alvast voorlopig aan te wijzen als gemeentelijk monument.

Deze tien scholen zijn:

1. Hoge Morsweg 117 - Gemeenteschool met onderwijzerswoning;
2. Driftstraat 77/Madoerastraat 22 - Openbare lagere school;
3. Lusthoflaan 4 - Gereformeerde school;

4. Telderskade 48 - Openbare Teldersschool voor lager onderwijs (Montessorischool);
5. Oppenheimstraat 4 - Openbare Burggraafschool voor lager onderwijs;
6. Lammenschansweg 4-6;
7. Telderskade 46 - openbare kleuterschool;
8. Eimerspoelstraat 3 - Middelbare Meisjesschool Sint Agnes (met dienstwoning Eimerspoelstraat 1);

9. Dieperpoellaan 2 – voormalige Uitgebreid Technische School, Mathesis Scientiarum Genitrix;
10. Kagerstraat 1a - Dependance Christelijke HBS (houten noodschool / 'Zwitserse school').

Objectgerichte advisering

Onderstaande objecten werden in 2010 door de Monumentenselectiecommissie voorzien van een plaatsingsadvies. In de meeste gevallen was dit positief, een enkel object werd aangehouden voor meer informatie en in twee gevallen vond de commissie de -resterende- monumentale waarden van het betreffende object

onvoldoende. Ondanks het positieve plaatsingsadvies, zowel voor de status van gemeentelijk monument als voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst, heeft het college van Burgemeester en Wethouders ervoor gekozen de Van der Klaauwtoren aan de Kaiserstraat niet in te schrijven in het monumentenregister. De commissie betreurt dit ten zeerste.

Vergadering	Object	Advies
15 juni	Kaiserstraat 63, Van der Klaauwtoren	positief
	Oude Vest 215, 215a, 217	positief
	Korte Hansenstraat 5, 5a, 7	positief
	Ambonstraat 11, Kooikapel	positief
	Flemingstraat 101, Schakelstation 50 kV	positief
	Amphoraweg 20, Kantoorpand, voorheen Wernink Beton B.V.	negatief
14 september	Boshuizerkade 119 (schoolgebouw)	positief
	Lusthoflaan 4 (schoolgebouw)	positief
	Oude Vest 215, 215a, 217 (n.a.v. aangepaste beschrijving)	positief
7 december	Kagerstraat 1 / Braassemerstraat 2, inclusief dienstwoning	aangehouden
	Kagerstraat 1 (uitbreiding 1964)	negatief
	Kagerstraat 1 (houten noodschool)	negatief
	Atjehstraat 32	positief
	Driftstraat 77 /Madoerastraat 22	positief
	Hoge Morsweg 115-117	positief
	Lorentzkade 15a (de 'Finse school')	positief
	Adriaan Pauwstraat 1 (de Leidse Hout school)	positief
	Middelstegracht 5, 7 en 9	positief